نالی

بەشی پێنجەم

نالی ١٨٠٠-١٨٥٦

وشەی (نالی) مانای چییە؟

خدر کوڕی کەلاش خوارێکی هەژاری نەناسراوی شارەزووری، کە بووە بەشاعیر ناوی (نالی) لە کوێ دۆزیوەتەوە و کردوویەتی بەنازناوی شیعری خۆی؟

١- وشەی (نالی) لە دیالێکتی زەردەشتیانی ناوچەی کرمانی ئێران وەک لە (فرهنگ بهدینان) هاتووە، ئەم مانایانەی گرتۆتە خۆ: دۆشەک، نوێن، ڕایەخی نوستن، ئەو چەرچەفەی لەسەر دۆشەک ڕادەخرێ، ئەو تەختەی بۆ نوستن بەکار دەهێنرێ.

٢- وشەی (نالی) نیسبەتە بۆ وشەی (نال)، ئەمە لە کۆمەڵێک فەرهەنگی جیاوازدا، بەتایبەتی لە (برهان قاطع) و (مکمل عثمانلی لغتی) بەم مانایانە هاتووە: قامیشێک ناوی بۆش بێ، قەڵەمی نووسین، ئەو تاڵە باریکانەی لەناو قەڵەمی قامیشدایە، هەروەها بەو قامیشە ناو بتەوەش دەڵێن کە تیری لێ دروست دەکرێ، قامیشی شەکر، جۆگەلە، زێی بچووک و گەورە، ناوی باڵندەیێکی بچووکە دەنگ و ئاوازی خۆشە، ئەو قامیشەی قەڵەمی لێ دروست دەکرێ، نووکی قەڵەم، شمشاڵ، نای، دووزەلە.

٣- ئەگەر وشەی (نالی) لە (نالە)وە دروست کرا بێ وەک نیسبەت ئەمەیان بەپێی دەستووری زمان ڕاست نییە، چونکە نیسبەتی (نالە) (نالەیی) دەبێ. شاعیری ئێمە ناوی خۆی نەناوە (نالەیی) بەڵکو (نالی). لەگەڵ ئەمەشدا (نالە) لە زمانەکانی بنەماڵەی ئێرانی لە مەسدەری (نالین)ەوەیە، هەروەها لە زمانی پەشتووی ئەفغانستان بەمانای شیوی تەسک، بەست هاتووە. لە (فرهنگ کاتوزیان)دا بەمانای قامیشی شەکر، نووکی قەڵەم، زێی گەورە و بچووک، وەک ناوی باڵندەیێکی خۆش ئاواز هاتووە.

ئەمە لە بارەی وشەکانی (نال) و (نالە) و (نالی)یەوە، بەڵام وشەی (نالی) و (نالە) وەک ناو و نازناوێک جگە لە خدری خەڵکی شارەزووری ئێمە؛ چەند کەسێکی دیکەش هەن ئەم وشانەیان وەک ناو یا نازناو هەڵگرتووە، لەمانە:

١- پیر نالی مۆردینی بەپێی کتێبی سەرەنجام یەکێکە لە حەفتاودوو یارانی سوڵتان سەهاک، لە گوندی مۆردین لە دایک بووە، لە گوندی شێخان ماوەیێک لە لای سوڵتان سەهاک لەنێوان سەدەی سێزدەم و چواردەمدا ژیاوە. هەندێ لە شیعری ئایینی یارسان دەدرێتە پاڵ پیر نالی مۆردینییەوە.

٢- نالی قۆنەوی، ناوی محەمەدی کوڕی عوسمانی قۆنەوی ڕۆمی حەنەفییە، نازناوی (نالی) بووە. لە ساڵی ١٧٧٢م کۆچی دوایی کردووە، دەسنووسێکی هەیە بەناوی (تحفەء امثال نالی).

٣- نالە، نازناوی مەلا محەمەد ئەفەندییە، ئەم زاتە خەڵکی بەغدا بووە، لە ئەستەمووڵ ژیاوە، هەندێ وەزیفەی لە دەوڵەتی عوسمانیدا دیوە، لە ساڵی ١٨٢١ ڕووی کردۆتە هیندستان و لە شاری لکهنۆ زیندەگانی کردووە، لە شاعیرە چاکەکانە، شیعری لە (صبح گلشن)دا هەیە.

٤- نوێنەری شاری موناستیری بەشی ئەورووپی دەوڵەتی عوسمانی لە ئەنجوومەنی مەبعووسان (پەرلەمان)ی عوسمانی لە ئەستەمووڵ ناوی تریان نالی ئەفەندی بووە، وێنەی لە کۆواری (رسملی کتاب)ی عوسمانی لە ١٠ی تەمووزی ١٣٢٥ بڵاو کراوەتەوە.

شاعیری ئێمە ڕەنگە ئەم هەموو زانیارییانەی لە بابەت وشەی (نالی)یەوە نەزانی بێ، بەڵام بێ گومان ئاگاداری ئەوە بووە کە وشەی (نال) پێوەندی بەزانیاری و خەیاڵ و چێژ و مۆسیقاوە بووە، لەبەر ئەوە (نالی) بۆ نازناوی هەڵبژاردووە.

نالی کێیە؟

ئەو زانیارییانەی لە بارەی ژیانی نالییەوە تۆمار کراون، ئێستا هەمووی کە بەسەریەکەوە تەماشا دەکرێ، وەک کۆمەڵێک ئاگا و ڕووداوی بێ سەروبەر و پێچەوانەی یەکتری دەکەونە بەرچاو. ژیانی شاعیر لەناو تەمومژی نەبوونی سەرچاوەی ڕەسەن و تاریکایی کەمی زانیاریی باوەڕ پێ نەکراو ون بووە. شیعری نالی سەرچاوەی یەکەم و هەرە گرنگی دۆزینەوەی کەسایەتی خاوەنەکەیەتی، ئەم شیعرەش وەکو ژیانی شاعیر ئەوەندە لە گێتیی نهێنی و ڕەمز و داخراوی وشە و گەمەی ڕەوانبێژیدا نوقوم بووە تەنیا مەگەر تروسکاییێک بەردەمان ڕووناک بکاتەوە و بتوانین چۆرێک لە ژیان و فەلسەفەی ئەم شاعیرە بگەین.

ئەو بڕە ئاگا و هەواڵانەی لە بابەت ژیانی نالییەوە لە ناوەوەن بێ گومان شتێکی زۆر کەمن. لە ئامۆژگا و خوێندنخانەکانی ڕۆژهەڵاتناسی ئەورووپا هێشتا ناوبانگی تەواوی دەرنەکردووە. ئەوەی بەکوردیش لەسەری نووسراوە هێشتا هەر وەکو سەرەتایێک دەکەوێتە ڕوو بۆ ناسینی نالی. ناوبانگی شاعیر لە کوردستانا وەنەبێ هۆی لەو نووسینانەوە هاتبێ کە لەسەری نووسراون، بەڵکو شیعری نالی پلە و پایەیان بڵند کردووە و بووە بەیەکێک لە هەرە خۆشەویستەکانی میللەتی کورد.

ئێمە لەم ماوەیەدا هەوڵ دەدەین لە ئێستگە گرنگەکانی ژیانی نالی بوەستین، دوور لە موبالەغە و بۆچوونی نالۆجیکی، بەپێی ئەو سەرچاوانەی لە بەردەستدان، بەزۆریش قسەکانی خۆی کە لە هەندێ لە شیعرەکانی خۆیدا دەری بڕیوون.

نالی ناوی خدر کوڕی ئەحمەد شاوەیسە، لە تیرەی ئالی بەگی مکاییلی عەشرەتی جافە، لە گوندی خاک و خۆڵ، لەناو جەرگەی شارەزوور، لە نزیک ڕووباری تانجەڕۆ لە ساڵی ١٨٠٠م لەدایکبووە. باوکی ڕەنجبەرێکی عەشرەتی جاف بووە، لە بنەماڵەیێکی بەدیمەن و ناودار نەبووە. هیچ زانیارییێک لە بابەت دایکییەوە لەناوەوە نییە، وا دەردەکەوێ تاقانەی باوک و دایکی بوو بێ. باوکی زوو مردووە و دایکی بەبێوەژنی تاقانەکەی پێگەیاندووە. لەناو کوردەواریدا ئەوە باو بووە دایکی بێوەژن نێرینەی تاقانە بخاتە

بەر خوێندن. بەم پێیە سەرەتای خوێندنی حوجرەی لە خاک و خۆڵ بووە، دەبێ ماوەی منداڵیی لەوێ بردبێتە سەر، چونکە یاد و بیرەوەری هەیە لەگەڵ مەڵبەندی لە دایکبوونی، بەخۆشەویستی و سۆز و شەوقەوە ناوی دەبا.

لە سەردەمی لاویەتیدا شاعیر چووە بۆ قەرەداغ، لەو ڕۆژگارەدا ئەو ناوچەیە نێوەندێکی گرنگی زانستییەکانی ئایینی ئیسلامی و زمانی عەرەبی بوو. مەلای کوردی چاکی لێ بووە، لەناو کوردەواریدا بەناوبانگ بوون. وا دەگێڕنەوە گۆیا شاعیر لە قەرەداغ حەزی لەکەنیشکێک کردووە ناوی (حەبیبە) بووە، ئەو کیژە ناوی لە شیعری نالیدا هاتووە، بەڵام بەجۆرێک ناوی هێناوە، دەکرێ کیژێک بێ ناوی (حەبیبە) بێ، هەروەها دەکرێ وشەکە وەک وشەیێکی عەرەبی (حەبیبە) وەرگێڕانە کوردییەکەی (خۆشەویست) یا (دولبەر) بێ و شاعیر بەخەیاڵ وەک بووکی شیعر دروستی کردبێ. هیچ بەڵگەیێک بەدەستەوە نییە حەبیبەی هێنا بێ، یا هەر ژنیشی هێنا بێ، بەڵام ئەوە هەیە شاعیر شارەزاییێکی تەواوی لە ئەندامە نهێنی و شارراوەکانی ژن هەیە، بەهیچ جۆرێ ناکرێ ئەگەر لە نزیکەوە تێکەڵی ژن نەبووبێ ئەو شتانە بزانێ. ئەمە و لە گەشتە دوورودرێژەکانی کە لەدواجار لە ئەستەمووڵ نیشتۆتەوە ژنی لەگەڵدا نەبووە.

نالی بۆ تەواوکردنی خوێندن ڕوو دەکاتە سلێمانی، لە مزگەوتی سەید حەسەن لە لای زانای بەناوبانگ مەلا عەبدوڵڵای ڕەش خوێندنی تەواو دەکا و ئیجازەی دوازدە عیلمی وەردەگرێ، وە ئاموشۆی خانەقا دەکا، کە بەخانەقای مەولانا ناسرا بوو وەک خۆی لە شیعرەکانیدا دەری دەبڕێ. لەوانەیە وەکو نەریتی ئەو سەردەمە نالیش هەندێ شوێنی کوردستان گەڕابێ بۆ خوێندن، بەڵام هیچ بەڵگەیێک بەدەستەوە نییە و ناوی هیچ جێگەیێکیش نەهاتووە سەری دابێ یا ماوەیێک بەشێک لە خوێندنەکانی تێدا بردبێتە سەر. وەکو لە سەرچاوەکاندا دەردەکەوێ، نالی لەدوای ئیجازە وەرگرتن لە مزگەوتی سەید حەسەن بەمەلایی ماوەتەوە، هەتا دوارۆژی ژیانی لە سلێمانی لە حوجرەی ئەو مزگەوتە بووە. مەلا محەمەدی قزلجی ئەو شایەتییە دەدا و ئەوە دەگەیەنێ کە شاعیری بەناوبانگی کورد مەلا خدری نالی لە مزگەوتی سەید حەسەندا ژوورێکی تایبەتیی خۆی هەبووە، پاش ئەو نەگبەتییەی بەسەر بابانەکاندا هات لە سلێمانی دەرچوو و نەگەڕایەوە.

دیارکردنی کاتی ئەم نەگبەتییە کارێکی ئاسان نییە، ئەگەر مەبەس لەم نەگبەتییە تێکچوونی میرنشینی بابان و ئاوارەکردنی ئەحمەد پاشای بابان بێ لە میریەتی، ئەمە لە ساڵی (١٢٦٠ھ/١٨٤٤م) ڕوویداوە، خۆ ئەگەر مەبەس لە ڕووخانی میرنشینی بابان بێ بەلەناوچوونی بەتەواوی و دانیشتنی فەرمانبەری عوسمانی لە سلێمانی لەباتی کورد وەکو قەزایێک لە ویلایەتی مووسڵ یا شارەزوور ئەو مێژووەش دەکاتە (١٢٦٧ھ/ ١٨٥٠-١٨٥١م). بەلای ئێمەوە نالی دوای ساڵی ١٨٤٤م لە پاش لابردنی ئەحمەد پاشا و دامەزراندنی عەبدوڵڵا پاشا لە جێگەی ئەو لە لایەن دەسەڵاتی عوسمانییەوە هێشتا لە سلێمانی بووە و بۆ هیچ لایێک باری نەکردووە، بەڵکو لەو کاتەی دەسەڵاتی عوسمانی عەبدوڵڵا پاشای لابردووە و پیاوی خۆی لە جێی داناوە، واتە لە ساڵی ١٨٥٠-

١٨٥١ نالی لە سلێمانی دەرچووە. لەپێشانا ڕێگەی حەجی گرتووە و لەپاشانا گەڕاوەتەوە شام و ماوەیێک لەوێ ماوەتەوە. شیعرە بەناوبانگەکەی (قوربانی تۆزی ڕێگەتم...)ی بۆ هاوڕێیان و خەڵکی سلێمانی نووسیوە، لەو کاتەی کە سوپای عوسمانی داگیری کردبوو.

کە وەرامی شیعرەکەی لە خەڵکی سلێمانی بەناوی شیعرێکی سالم (جانم فیدای سروەکەت...) وەردەگرێتەوە و بۆی دەردەکەوێ سلێمانی پەرێشان و شپرزەیە، یەکسەر پشت دەکاتە شام و ڕێی ئەستەمووڵ دەگرێ و تێیدا بزر دەبێ.

لە بابەت ژیانی نالییەوە لە شام ڕۆژهەڵاتناسی ڕووس مامۆستای ئەدەبیاتی سلاڤی لە ئامۆژگای فرەنسا ئەلێکساندر خۆدزکۆ لەو سەردەمەدا لە پاریس دەژی، لەم لایەنەوە زانیاری بەنرخ بەدەستەوە دەدا. خۆدزکۆ لە پاریس خەریکی نووسینەوەی باسێک دەبێ لە بابەت دیالێکتی کرمانجیی خوارووی ناوچەی سلێمانی لە ڕووی زمانەوانییەوە. ئەحمەد پاشای بابان لەو ماوەیەدا بەنەخۆشی لە پاریس لەسەر پزیشک دەبێ. خۆدزکۆ بۆ مەبەسی لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکەی خۆی ناسیاوی لەگەڵ ئەحمەد پاشادا پەیدا دەکا. لە ساڵی ١٨٥٣وە تا دوایی ساڵی ١٨٥٤ ئەحمەد پاشا یارمەتی خۆدزکۆ دەدا. ئیتر خۆدزکۆ لە دەمی ئەحمەد پاشاوە دەگێڕێتەوە، گۆیا لە سووریا یا بەتەواوی لە شاری دیمەشق (شام) زانایێکی کورد دەژی ناوی مەلا خدر ناسراو بەنالی ئەفەندییە، هەروەها ئەحمەد پاشا بەڵێن بەخۆدزکۆ دەدا لەدوارۆژدا نالی ئەفەندی برادەری خۆی بەخۆدزکۆ بناسێنێ.

بەم جۆرە ئەوەی گومانی تێدا نییە ئەوەیە لە ساڵانی ١٨٥٣-١٨٥٤ نالی لە شام بووە. بەم پێیە دەکرێ بڵێین نالی لەدوای ڕووخانی میرنشینی بابان بەتەواوی لە ساڵانی ١٨٥٠-١٨٥١ بەڕێگەی مووسڵ و شام و قودسەوە چووە بۆ حەج لەدوای یەک دوو ساڵ لە شامەوە ڕووی کردۆتە ئەستەمووڵ. وەک خۆدزکۆ دەڵێ یارمەتی زانستی و زمانەوانی لە ئەحمەد پاشا وەرگرتووە تا دوایی ساڵی ١٨٥٤م. ئیتر ئەحمەد پاشا کە لە پاریس گەڕاوەتەوە ئەستەمووڵ لە ساڵی ١٨٥٥م کراوە بەمیرمیرانی یەمەن تا ساڵی ١٨٦٣.

ژیانی نالی لە ئەستەمووڵ زۆری نەخایاندووە، هەروەها شیعری وای نالیمان نەکەوتۆتە بەردەست باس لە کۆمەڵی ئەستەمووڵ بکا، یا بۆنی دەسەڵاتی عوسمانی لێ بێ، وا دەردەکەوێ لەوێ خۆی لاتەرێک گرتبێ و لەناوەوەی خۆی لە حەژمەت دووری لە شارەزوور و سلێمانی تلابێتەوە و توابێتەوە. تا لە ساڵی ١٨٥٦ لە ئەستەمووڵ کۆچی دوایی کردووە. شوێنی گۆڕی دیار نییە.

کێ نالی ناسیوە؟

ئەوانەی نالییان لەم سەدەونیوەی دواییەدا ناسیووە ژمارەیان زۆرە، هەندێکیان لە شاعیر نەگەیشتوون، هی دیکەیان تا ڕادەیێک لە شاعیر گەیشتوون، بەڵام کەمیان لەسەر نووسیوە. ئەمانە بڕێکیان بەرهەمی شاعیریان بڵاو کردۆتەوە، هی دیکەیان لەسەریان نووسیوە، تێیاندا هەیە هەردووکی کردووە. بەرهەمی بڵاو کردۆتەوە و بیروڕای خۆشی بەرامبەر دەربڕیوە.

لەو دواییيەدا، واتە لەدوا ساڵانی سەدەی بیستەم و سەرەتای سەدەی بیست و یەکەم نووسینی وا پەیدا بووە لە لایێکی دیکەوە تەماشای نالی دەکا، لە بەرتیشکی برێک بۆچوونی سایکۆلۆجی و سۆسیۆلۆجی زاراوەی تیۆرییەکانی فەلسەفە و ئەدەب کە لە ئەنجامی هەڵسەنگاندنی بەرهەمی ئەدەبی ئەوروپا هاتوونەتە ناوەوە. لە گەڵێ کاتدا ئەو بۆچوونانە لەگەڵ هەڵسوکەوت و جەوهەری دروستبوونی بەرهەمی ئەدەبی کوردی یا ئەدەبی نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ناگونجێن. بەهەموو شێوەیێک ئەو جۆرە نووسینانەی لەم بابەتەوە وەک لێکۆڵینەوە لە شیعری نالی پێوەندییان بەم کارەی ئێمەوە نییە کە نووسینەوەی مێژووی ئەدەبە، لەوانەیە بۆ ڕەخنەی ئەدەبی و ئەدەبی بەراووردکاری دەست بدەن.

لەم ماوەیەدا یادی هەندێ لەو کەسانە دەکەینەوە کە دڵسۆزانە هۆگری نالی بوون، قسەیێکیان بۆ کردووە، یا شیعرێکیان بڵاو کردۆتەوە.

نالی هێشتا لە ژیاندا بووە کە لە کۆمەڵی سلێمانی ناسراو بووە. یەکەمین کەس کە زۆر بەرێزەوە ناوی هێناوە عەبدولڕەحمان بەگی سالمی هاوڕێی بووە، بەشیعرێکی جوان (جانم فیدای سروەکەت...) وەرامی قەسیدەی (قوربانی تۆزی ڕێگەتم...)ی نالی داوەتەوە.

لە سەردەمی ژیانی شاعیرەوە تا ئێستا کەم شاعیر لەناو کوردەواریدا بووە ناوی نالی نەهێنابێ، لەناو ئەمانەدا جێگەی حاجی قادری کۆیی دیارە. زیاتر لە دە جێگە لە شیعری ناو دیوانیدا یادی نالی کردۆتەوە و بەچاوێکی بەرز تەماشای کردووە و بەگەورەی شاعیران ناوی بردووە.

عەبدولکەریمی سلێمانی لە ساڵی ١٩١٣ لە ئەستەمووڵ لە کۆواری (ڕۆژی کورد)دا یادی نالی کردۆتەوە و چەند پارچە غەزەلێکی بڵاو کردۆتەوە. عەبدولکەریم سلێمانی بەم جۆرە نالی هەڵدەسەنگێنێ: لە مەسلەکی ئەشعاردا نالی و ڕەفیقانی ئیمرۆ قەومی کوردیان ئیحیا کردەوە، فەقەت مەعەلئەسەف لە دیوان و تەئلیفات و ئەشعاری ئەم زاتانە بێ خەبەرین.

ئەمین فەیزی لە ئەستەمووڵ لە ساڵی ١٩٢٠ کتێبی ئەنجوومەنی ئەدیبانی کوردی لە چاپ داوە، هەندێ بیروڕای بەرامبەر بەشاعیرەوە دەربڕیوە و کۆمەڵێک شیعری بڵاو کردۆتەوە. لەدوای دروستبوونی دەوڵەتی عیراق (١٩٢١) ڕۆژنامەگەری کوردی (ڕۆژنامە و کۆوار) لە بەغدا و شارەکانی کوردستانی عیراق بایەخێکی زۆریان بەنالی داوە لە سەرەتاوە تا ئێستا. دیوانی نالی تا ڕۆژی ئەمڕۆ ئەم چاپانەی بەخۆیەوە دیوە:

١- دیوانی نالی، چاپی (کوردی و مەریوانی) لە بەغدا لە ساڵی ١٩٣١؛ لە بابەت ئەم دیوانەوە لە د. محەمەد محەمەد سالحم بیست، ئەویش لە ئەمەریکا لە تاهیر بەهجەت مەریوانی بیستبوو، وتبووی لە کاتی خۆیدا دەسنووسێکی دیوانی نالییان بۆ ناردین بۆ چاپکردن، لەگەڵ دەسنووسەکە بەجیاوازی مێژووی ژیانی شاعیریان بۆ ناردین، وابوو لەگەڵ دیوانەکەدا چاپمان کرد.

٢- دیوان نالی شاعر شهیر کرد، چاپی (عەلی موقبیل سەنەندەجی) لە ساڵی ١٩٤٨/١٣٢٧ چاپ کراوە.

٣- دیوانی نالی یادگاری مەلا خضری شارەزوورییە، چاپخانەی کوردستان، هەولێر، ١٩٦٢.

٤- دیوانی نالی یادگاری مەلا خضری شارەزوورییە، چاپخانەی کوردستان، هەولێر، ١٩٧٤.

٥- دیوان نالی شاعر شهیر کرد، چاپی کیتابفرۆشی و چاپخانەی مووەفەقی لە مەهاباد، ١٩٦٧ (ئەم چاپەی مەهاباد ئۆفسێتی چاپی ساڵی ١٩٦٢ی هەولێرە).

٦- دیوانی نالی هۆنراوەی مەلا خدری شارەزوورییە، چاپی کتێبفرۆشی سەیدیان لە مەهاباد (ئەم چاپە ئۆفسێتی چاپی ساڵی ١٩٧٤ی هەولێرە).

٧- دیوانی نالی، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی مەلا عبدالکریمی مدرس و فاتح عبدالکریم، پێداچوونەوەی محەمدی مەلا کریم، بەغدا، ١٩٧٦، ئەم چاپەی دیوانی نالی تەنیا بڵاوکردنەوە نییە، بەڵکو لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەیە وەکو خاوەنەکانی دەڵێن؛ لەم لایەنەوە بڵاوکەرەوەکانی دیوانی نالی دوو لایەنی شیعری نالییان ڕوون کردۆتەوە، یەکەمیان وێنە ڕەوانبێژییەکانی شیعری شاعیریان دەستنیشان کردووە، دووەم ئیشارەتە شارراوەکانیان پیشان داوە کە شاعیر پەنا دەباتە بەر ئایەتی قورئان. ئەم دوو جۆرە لێکۆڵینەوەیە لە ئەدەبدا دەچێتە ناو زانستییەوە، ڕەوانبێژی دەستووری خۆی هەیە وەکو زانستییەکانی تری ئەدەب: عەرووز و کێشی سیلابی و قافیە و هەندێ لایەنەکانی تری زانستیی ڕەخنە. لایەنە زانستییەکان لە لێکۆڵینەوەی ئەدەبیدا چەندە گرنگە؛ لەو گرنگتر لایەنی چێژ و خەیاڵ و زانیاریی ئەنسیکلۆپیدییە بەتایبەتی بۆ نالی.

٨- دیوانی نالی و فەرهەنگی نالی، لێکۆڵینەوە و ساغکردنەوەی مارف خەزنەدار، بەغدا، ١٩٧٧.

پیرەمێرد لە ساڵی ١٩٣١ بەهۆی بڵاوکردنەوەی چاپی یەکەمی دیوانی نالییەوە وتارێکی لە ڕۆژنامەی (ژیان) بڵاو کردەوە بەناوی (خدمەتێکی بێ هەمتا بەموناسەبەتی تەبعی دیوانی نالییەوە)، وتارەکە بریتییە لە سۆزێکی ڕۆمانتیکییانە خراوەتە ناو قاڵبی وەسفێکی خەیاڵاوی لە بابەت دەرچوونی نالی لە سلێمانییەوە بۆ وڵاتی ئاوارەیی.

شاعیری کەرکووک هیجری دەدەی کاکەیی لە ساڵی ١٩٣٥ لە شیعرێکیدا یادی نالی و مستەفا بەگی کوردی دەکاتەوە، بەچاوێکی بەرز تەماشایان دەکا و بەشاعیری بەرز ناویان دەبا.

محەمەد ئەمین زەکیی مێژوونووس لە ساڵی ١٩٣٩ لە کتێبی (تاریخ سلێمانی و وڵاتی)دا، لە فەسڵی زانا و شاعیر و گەورە پیاوانی سلێمانی کە ناوی نالی دەهێنێ، دەڵێ: لەدوای وەفاتی سلێمان پاشا و بوونی ئەحمەد پاشا بەئەمیر، تەعزیە و تەبریکێکی مەنزوومی بۆ نووسیوە کە حەقیقەت وێنەیێکی مومتازی شیعر و ئەدەبە. مەبەسی ئەمین زەکی شیعرە بەناوبانگەکەی نالییە (تا فەلەک دەورەی نەدا...).

جەلادەت بەدرخان بەناوی (هەرکۆل ئازیزان)ەوە لە کۆواری (هاوار)دا لە ساڵی ١٩٤١ یادی نالی دەکاتەوە لە شاعیرە کلاسیکییە گەورەکانی ئەدەبی کوردی کۆنی دەژمێرێ.

عەبدوڵڵا گۆران بەهۆی یادی کۆچی دوایی پیرەمێردەوە وتارێکی نووسیوە، تێیدا نالی بەگەورەی شاعیران حسێب دەکا، ئەمە لە کتێبی (یادی پیرەمێرد) لە بەغدا لە ساڵی ١٩٥١ چاپ کراوە و بڵاو

کراوەتەوە.

عەلائەدین سەجادی دەوری دیاری هەیە لە نووسینەکانیدا لە بابەت ڕوونکردنەوەی هەندێ لایەنی ژیانی نالی و لێکدانەوەی بڕێک لە شیعرەکانی، بەتایبەتی لە کتێبەکانی (مێژووی ئەدەبی کوردی) و (ئەدەبی کوردی و لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردی) و (دوو چامەکەی نالی و سالم).

نووسەری ئەم کتێبە مارف خەزنەدار لە شەستەکانی سەدەی بیستەمەوە لە ژیانی وڵاتی ڕووسیا و باکووری ئەفەریقا و ئەوروپا و ژیانی ناوەوەی نیشتمان کاتێکی زۆری ژیانی ڕۆشنبیری بۆ نالی تەرخان کردبوو. کۆمەڵێک وتار و باسی لە ڕۆژنامە و کۆوارەکاندا بەزمانانی کوردی و عەرەبی و ڕووسی بڵاو کردۆتەوە. هەروەها بەساڵ بەرنامەی تایبەتی هەبووە لە بابەت نالییەوە لە ئێستگەی ڕادیۆی بەغدا و تەلەڤیزیۆنی کەرکووک. ئەمە جگە لە کتێبی (نالی لە دەفتەری نەمریدا) لە بەغدا لە ساڵی ١٩٨١دا بڵاو کراوەتەوە.

مەسعوود محەمەد لە حەفتاکانی سەدەی بیستەمەوە خۆی لەگەڵ نالی خەریک کردبوو، زیاتر لە بارەی لێکدانەوە و شیکردنەوەی هەندێ لە شیعرە داخراوەکانیدا. لەم کارەیدا جاری وا هەیە شیعرێکی داخراو هەڵدەبژێرێ، لە کاتی لێکۆڵینەوەکەیدا بۆچوونەکانی لەباتی ئەوەی داخراوەکە بکەنەوە، بۆچوونەکانی خۆی لە شیعرەکەی نالی داخراوتر دەکەونە بەرچاو، بەم جۆرە هیچ بەدەستەوە نادەن. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ بۆچوونی ماقووڵی هەیە، دەکارێ خۆی وەک ئەندامێک لەناو کۆڕی نالی ناس و نالی زانەکان لە قەڵەم بدا، کاری دیاری لەم لایەنەوە لە کتێبی (چەپکێک لە گوڵزاری نالی)دا دەبینرێ.

ساڵی ١٩٨٤ ساڵێکی هات بوو لە بەهاری ڕۆشنبیری کوردیدا، لەو ساڵەدا سێ کتێب لە بارەی نالییەوە بڵاو کراوەتەوە. یەکەمیان لە دانانی عەبدولخالیق مەعرووف بوو، (دیوانی نالی و کێ ڕاستە؟). کتێبەکە ناوبژییێکە لە بابەت ئەو دیوانەی نالی کە نووسەری ئەم کتێبە بڵاوی کردبووەوە و ئەو ڕەخنانەی لێی گیرابوون. لەبەر ئەوەی کتێبەکەی عەبدولخالیق مەعرووف وەک بەرگرییێک دەکەوێتە بەرچاو لە دانەری ئەم کتێبەی بەردەستت، ئێمە بیروڕای خۆمان بەرامبەری ناخەینە ڕوو و باشتر وایە خوێندەوار و ئەوانەی بایەخ بەئەدەبی کوردی و بەتایبەتی نالی دەدەن ئەو کتێبە بەوردی بخوێننەوە.

دوور لەو مەسەلەیە، عەبدولخالیق مەعرووف بلیمەتێک بوو، کەم پیاوی وا هەڵدەکەوێ، نالی زانێک بوو لە نالی زانە هەرە دیار و گەورەکانی کورد.

کتێبی دووەم و سێیەمی ئەو ساڵە بەپیت و بەرەکەتە (١٩٨٤)، یەکەمیان بەناوی (نالی لە دادگای ڕەخنەدا) بوو لە لایەن ڕەئووف عوسمانەوە نووسرا بووەوە. دووەمیان بەناوی (نالی و زمانی یەکگرتووی کوردی) بوو لە لایەن کەریم شارەزاوە بڵاو کرابووەوە. ئەم دوو کتێبە کەلێنێکیان لە لێکۆڵینەوە و ڕوونکردنەوەی هەندێ لە لایەنە نهێنی و داخراوەکانی گێتیی نالی پڕ کردۆتەوە. ناوبانگی نالی کەم و زۆر لە قوتابخانە و دەسگا زانستییەکانی ڕۆژهەڵاتناسی ئەوروپادا لە ناوەوە بووە. هێشتا لە ژیاندا بووە لە شام کە بەهۆی ئەحمەد پاشای بابانەوە ڕۆژهەڵاتناس ئەلێکساندر خۆدزکۆ ناوبانگی بیستووە (١٨٥٣)، ئیلیا سۆن لە ساڵی ١٩١٣ باسی نالی کردووە و نموونەی شیعری بڵاو کردۆتەوە. ڤلادیمیر

مینۆرسکی لە ساڵی ١٩١٥دا نالی بەشاعیرێکی گەورەی کورد لە قەڵەم دەدا و هەندێ لە غەزەلەکانی بڵاو دەکاتەوە.

باسیلی نیکیتین لە ساڵی ١٩٥٦ لە کتێبە نایابەکەی (کورد لێکۆڵینەوەیێکی سۆسیۆلۆجی – مێژوویی) بەزمانی فرەنسی باس لە ئەدەبی کوردی دەکا، لەناو شاعیری کورددا جێگەی دیاری بۆ نالی تەرخان کردووە. سیسیل ئەدمۆندس لە ساڵی ١٩٥٧ لە کتێبی (کورد و تورک و عەرەب)دا کە باس لە ئەدەبی کوردی دەکا، لەناو گەورە شاعیرانی کورد ئاماژە بەنالی دەکا.

نووسەری ئەم کتێبە دەوری هەیە لە ناساندنی نالی بەکۆمەڵی ڕووس و ڕۆژهەڵاتناسی لە وڵاتی ڕووسیا. لە کارەکانی بەزمانی ڕووسی (دامەزرێنەری قوتابخانەی کلاسیکی نوێ لە کوردستانی باشووردا) لە کتێبی کۆنگرەی ڕۆژهەڵاتناسی لە ساڵی ١٩٦٦ لە لینینگراد (سانت پیتر سبورگ) چاپ کراوە، هەروەها لە کتێبی (بەکورتی مێژووی ئەدەبی کوردی نوێ) لە ساڵی ١٩٦٧ لە مۆسکۆ چاپ کراوە، لەم لێکۆڵینەوانەدا بەزمانی ڕووسی دانەر بایەخێکی زۆری بەژیان و بەرهەمی شیعری نالی داوە. جگە لەو کوردناس و ڕۆژهەڵاتناسانەی باسیان لێوەکرا، کەسانی تریش هەن، وەکو تۆما بوا و جۆیس بلوو باسی ئەدەبی کوردییان کردووە، بەتایبەتی ناوی نالییان هێناوە، بەڵام زانیارییەکانیان سادە و سەر پێیین، ڕەسەنایەتییان تێدا نییە، لەبەر ئەوە نابن بەسەرچاوەی ڕاستەقینە، ڕەنگە لە ڕووی ڕاگەیاندنەوە کەڵکیان هەبێ. لە سەردەمی ژیانی نالی و لەدوای ئەویش قوتابییان و نالی دۆستان شیعری ئەو شاعیرەیان نووسیوەتەوە. دەفتەری شیعری واتە دەسنووس ئەم دەست و ئەو دەستی کردووە، شیعری نالییان لەبەر دەفتەری ڕەشنووس و پاکنووس تۆمار کردووە، بەم جۆرە کۆمەڵێک دەسنووسی بەنرخ لە ناوەوەی نیشتمان و لە نامەخانە گەورە و گرنگەکانی ئەوروپادا پارێزراون.

لە کوردستانی باشووردا بەتایبەتی لە ناوچەی سلێمانی و سنە و موکریان بەزۆری تەواوی دیوانی نالی بەرچاو دەکەوێ کە لە دەسنووسێکدا تۆمار کرا بێ، بەدەگمەن شیعری شاعیرانی دیکە لە دەسنووسێکی تایبەتیدا دەبینرێن، لەگەڵ ئەوەشدا هیچ دەسنووسێکی شیعری کوردی بەگشتی (بەیاز) و کەشکۆڵێکی شیعر نابینرێ شیعرێک یا زیاتر لە شیعرێکی نالی نەگرتبێتە خۆی. بەپێویستی دەزانین بەکورتی باس لە هەندێ لەو دەسنووسانە بکەین کە بەچاوی خۆمان دیومانن، ئەگینا ئەوەی ناوبانگیانمان بیستووە گەلێ زۆرن:

١– دەسنووسی Ms. or. oct. 1909 SB Marburg - Berlin لە ئەڵمانیا، شیعری تێدایە لە دیوانە چاپکراوەکانی نالی بڵاو نەکراونەتەوە، بەپێی قسەی ئۆسکارمان ئەم دەسنووسە لە ساڵی ١٨٨٠دا نووسراوەتەوە.

٢– دەسنووسی دیوانی نالی لە لایەن مەلا عەبدوڵڵا لە ساڵی ١٣١٦ھ/ ١٨٩٨م دا ڕوونووس کراوە.

٣– دەسنووسێکی دیوانی نالی لە ساڵی ١٣١٧ھ/ ١٨٩٩ نووسراوەتەوە، مینۆرسکی لە گەشتەکانی کوردستانیدا دەستی کەوتووە.

٤- دەسنووسی دیوانی نالی لە (٥٩) لاپەڕەدایە، لەدوا سالانی سەدەی نۆزدەم یا سەرەتای سەدەی بیستەم نووسراوەتەوە.

٥- دەسنووسی دیوانی نالی لە دەفتەرێکی بچووکی گیرفاندایە لە ساڵی ١٣٢١ھ/ ١٩٠٣م لە لایەن محەمەد ئەمین زەکی مێژوونووسی کورد ڕوونووس کراوە.

٦- دەسنووسی دیوانی نالی لە (٩٣) لاپەڕەدایە لە ساڵی ١٣٢١ھ/ ١٩٠٣م نووسراوەتەوە، تێکستەکان سەروژێریان بۆ کراوە. ئەم دەسنووسە لە نامەخانەی تایبەتی شێخ محەمەدی خاڵ لە سلێمانی پارێزراوە.

٧- دەسنووسی دیوانی نالی لە لایەن محەمەد حوسێنی قەرەداغی لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا ڕوونووس کراوە.

٨- لەم دواییەدا قوتابی بەڕێزم خوا لێخۆشبوو جەمال محەمەد محەمەدئەمین پێش کۆچی دوایی دەسنووسێکی دیوانی نالی پێشکێش کردم، سەرەتا و دوالاپەڕەکانی نەماون، زۆربەی شیعری نالی تێدا تۆمار کراوە، لە ڕووی زانستی و مۆزەییەوە نرخی خۆی هەیە.

٩- دەسنووسی دیوانی نالی لە لایەن جەمالی مەلا ئەحمەد لە ئاغستۆسی ساڵی ١٩١٣ نووسراوەتەوە.

١٠- دەسنووسێکی تری دیوانی نالی لە کۆکراوەکانی مینۆرسکییە لە ساڵی ١٣٣١ھ/١٩١٣م نووسراوەتەوە. ئەم دەسنووسە ئێستا لە ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی ئەکادیمیەی زانستی لە سانت پیتر سبورگ پارێزراوە.

١١- کەشکۆڵ یا بەیازێکی گەورەی (٥٠٠) لاپەڕەیی لە ساڵی ١٣٣٨ھ/١٩١٩م نووسراوەتەوە، بەشێکی زۆری شیعری نالی تێدایە.

١٢- دەسنووسی (سۆزی نیشتمان) (٥٧٤) لاپەڕەیە، لە لایەن نەجمەدین مەلاوە، لە سلێمانی لە ساڵی ١٩٤٥دا نووسراوەتەوە، هەندێ هەڵبژاردەی شیعری نالی تێیدا تۆمار کراوە.

ئەوەی شایانی باس بێ لە بارەی شارەزایی لە گێتیی ناوەوەی شیعری نالییەوە ئەوەیە بەپێی تاقیکردنەوە دوورودرێژەکانم لەم مەیدانەدا گەیشتمە ئەو ڕاستییەی سێ جۆرە کەسانێک لە نالییەوە نزیک بوون، جا ئەمانە بەڕاستیان بووبێ یا بەڕاستیان نەبووبێ شانازییان بەوەوە کردووە کە نالییان خۆش دەوێ:

١- تاقمێک فڕیان بەسەر شیعری نالییەوە نەبووە و هەر تێی نەگەیشتوون، بەخەیاڵی خۆیان وایان زانیوە تێی دەگەن. بەشێک لەمانە لە مامۆستایانی هەموو قۆناغەکانی خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی و ئامادەیی و زانستگا بوون.

٢- تاقمێکی دیکە تا پلەیێک لە نالی گەیشتوون و بەشوێن ئەو کەسانە گەڕاون ئەوەی تێی نەگەیشتوون تێیان بگەیەنن.

٣- ئەو کەسانەن تا پلەیێکی باش لە نالی گەیشتوون، بەڵام ئەمەش ئەوە ناگەیەنی لە هەموو بەرهەمی

شیعری نالی گەیشتبن. باوەڕ ناکەم یەکێک هەبێ بەتاقی تەنیا لە هەموو شیعری نالی بگا!

هەندێ لەوانەی دەچنە ناو ئەم تاقمەی دواییەوە و من دەیانناسم ئەمانەن: مەلا جەمیلی ڕۆژبەیانی، کاکە حوسێنی خانەقا، هێمنی شاعیر، فاتیح عەبدولکەریم، مەسعوود محەمەد، عەبدولخالیق مەعرووف.

نالی چۆن شاعیرێکە؟

نالی وەک (کەسایەتی) و (شیعرایەتی) لە هەردوو باردا نهێنی و شارراوەیە. سەرچاوە بۆ ناسینی شیعرەکانیەتی، لە شیعریشدا پیاو هەرچەندە زیاتر ورد بێتەوە و بیری لێ بکاتەوە و بچێتە ناویەوە تەنگوچەڵەمە زیاتر دەبێ بۆ ناسینی نالی، چونکە شیعری بەگشتی لەناو گێتییێکی قانگدراو بەتەمومژ و پڕ لە جادوو و ئەفسووندا دەژی. ئەگەر لە دێڕە شیعری غەزەلێکدا تروسکاییێک بەدی بکرێ پیاو هەست بکا لە مەبەسێکی گەیشتووە لە دێڕە شیعرێکی دیکەدا ئەو تروسکاییەش نامێنێ و دەبی بەشەوەزەنگ.

نالی باوەڕی بەدڵداریی زەمینی بووە، ژن هەوێن و سەرچاوەی ئەو دڵدارییەیە لە وێنەیێکی مەتریالی خۆی دەنوێنێ، بۆیە نالی گرفتاری ژنە وەکو پەیکەرێک لە قاڵبی گیان و سۆزدا، ئینجا ئەم پەیکەرە بەهەموو ئەندامەکانی لەشی ورد دەکاتەوە، بێ گومان دیار و نادیار، بینراو و شارراوە. هەموو ئەندامەکان بەلایەوە جوان و پیرۆزن و وێنەی گشتی پەیکەرەکە دەخەنە ڕوو. بۆ ئەم جۆرە دڵدارییە زاراوەی (عیشقی مەجازی)ی سۆفیزم بەکار دێنێ کە بەرامبەر بەدڵداری زەمینییە، ئەمەش بۆ ئەوەی زاراوەی (عیشقی حەقیقی) بهێڵێتەوە بۆ ئەو دڵدارییەی دوورە لە شەهوەتی مەتریالی و خۆی لە (جوانی هەمیشەیی)دا دەبینێ.

نالی دانایانە و فەیلەسووفانە بوون و گەردوون وەک دیاردەیێک بەچاویلکەی فەلسەفەی ئەفلاتوون و مەنتیقی ئەرستۆ لێک دەداتەوە، هەرچەندە بۆچوونەکانی میتافیزیکییانەیە، بەڵام خەیاڵی شاعیری وێنەیێکی جوان و داهێنراوی پێ دەبەخشێ.

نالی لەو کەسانە بووە کە لە خۆی گەیشتووە، بەرامبەر بەو ئیدیۆلۆجییەتەی باوەڕی پێی بووە خۆی بەبچووک حسێب کردووە، لەوانە بەرامبەر بە(خۆشەویست) و (خودا) و (پێغەمبەر) خۆی بەکەم زانیوە، ئەگینا دانی بەکەسی دیکە نەهێناوە لەناو کۆمەڵدا ئەگەر لە شاعیر بەگەورەتر ناسرا بێ.

ئەم کابرا شارەزوورییە دڵسۆزە شیعری تەنیا بۆ هەستی خۆی وتووە، کەس بۆی نەکراوە لە لای نالی شیعر بەڕادان بدا. مەدح و ستایش و پێداهەڵدانی بۆ کەس نەبووە، تەنیا ئەحمەد پاشا و سلێمان پاشا نەبن، ئەمانەش وەکو دروشمی کورد نەک وەک پاشایانی میرنشین و گەورە پیاوان.

ئامانجی شاعیر لە ژیانی هونەری شیعریدا ئەوە بووە هەرچی دەیزانی و هەستی پێ دەکرد و پەری شیعری بۆی دەهێنا بەزمانی کوردی تۆماری دەکرد، بەم جۆرە یەکەم شاعیر بوو لە کوردستانی باشوور توانی ئەم زمانی کوردییە بکا بەزمانی شیعرێکی یەکجار جوان و بەرز و باڵا.

نالی سوودی لە بەرهەمی شاعیرانی کۆن و هاوچەرخی خۆی، بەتایبەتی شاعیرانی نەتەوە هاوسێکانی کورد وەرگرتووە، یەکەمین کەسە لە کوردستانی باشووردا شیعری کردووە بەپیشە و بووە بەپسپۆڕی شیعری کوردی. ئەوەی گومانی تێدا نییە ئەوەیە نالی خوێندنی حوجرەی تەواو کردووە و بووە بەمەلا و مەلای باشیش بووە، بەڵام لە مەیدانی مەلایەتی و زانستییە ئایینییەکانی ئیسلام و زمانی عەرەبی هیچ جۆرە کردەوە و نووسینێکی نییە، ئەمە هەموو ئەو شاعیرانەی دەوری نالی و پاش ئەویش تا دەگاتە سەردەمی جەنگی یەکەمی گێتی دەگرێتەوە.

شاعیر زمانانی هاوسێکانی کوردی زانیوە، بەکارهێنانی وشەی ئەو زمانە بێگانانە لە شیعریدا ناگەڕێتەوە سەر ئەوەی ئەو وشانەی نالی بەکاری هێناون لە فەرهەنگی زمانی کوردیدا دەست ناکەون، بەپێچەوانەوە ئەم وشانە لە زمانی کوردیدا هەن، بەڵکو دەگەڕێتەوە سەر ئەوەی ئەم وشانە وشەی (فەرهەنگی شیعر) بوون، لە زمانانی فارسی و کوردی و تورکی عوسمانی بەکار دەهێنران و ئەم وشە و ڕستانە بۆ خوێندەواری کورد شتێکی بێگانە نەبوون.

نالی لە حوجرەی فەقێیان بیر و مێشکی بەشیعری کلاسیکی نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ئاودرا. لەوانەیە غەزەلەکانی مەلای جزیری و ئەحمەدی خانی بە(مەم و زین)ەوە کاریان لە نالی کرد بێ، چونکە شیعری نالی سەر بەو قوتابخانەیەن کە پێشتر شاعیرانی کوردستانی باکوور بەردی بناغەیان دانا. دەکرێ ئەم بیروڕایە بۆ شیعری (گۆرانی) لەمەڕ نالییەوە بخەینە ڕوو. بەڵام ئەمەیان گومانی تێدا نییە کە نالی هیچ نەبێ ئاگاداری ئەو شیعرانە بووە کە لە کۆنەوە بەدیالێکتی (گۆرانی) وتراون، تا دەگاتە سەردەمی خۆی و مەولەویش لەو ئاقارانەدا ژیاوە کە نالی لێ بووە، بەڵام ڕەنگە مەیلی لەگەڵ شیعری (گۆرانی)دا نەبووبێ، لەبەر ئەوە گوێی نەداوەتە گەلێ هونەر و بابەتی بەرزی ئەو سەردەمە، وەکو چیرۆکی شیعری کە لە ئەدەبی کوردستانی باکوور و ئەدەبی دیالێکتی گۆرانی باو بووە و گەلێ چیرۆکی شیعری بەرزی سەرکەوتوو هاتۆتە بەرهەم.

لە ژیانی شیعرایەتی نالی ئەوە دەردەکەوێ چێژێکی ئەوتۆی لە زمانی عەرەبی وەرنەگرتبێ، ئەگەرچی خۆشی هەندێ دێڕە شیعر و ڕستەی عەرەبی هەیە تێکهەڵکێشی شیعرە کوردییەکانی کردووە، بەڵام ئەو عیبارەتانە بێ هێزن. هەروەها شیعرە فارسییەکانیشی ئەوەندە کەمن هەر ئەوە دەتوانین بڵێین فارسی زانیوە نەک شاعیری فارسی زمان بووە. لە بابەت شیعری تورکی عوسمانییەوە نالی شیعری بەم زمانە نییە، ئەوەندە هەیە لە یەک دوو شوێن وشەییێکی تورکی بەکار هێناوە.

نالی هەموو هۆش و بیر و هێزی شاعیریەتی خۆی بۆ بەرزکردنەوەی پلەی شیعری کوردی بەکار هێناوە، لەبەر ئەوە دەبێ تەنیا بەشاعیرێکی کوردی گەورە بناسرێ.

بەشی شەشەم

ڕوخساری شیعری نالی

ڕوخساری شیعری نالی لە ڕووی بابەتەوە

شیعری نالی بەقەوارە و ژمارە کورت و کەمە، ئەو بەرهەمەی لە بەردەستماندایە دەتوانرێ هەمووی لە دەوروبەری ١٢٠ پارچە شیعری لیریکی بژمێررێ. هەروەها شیعری نالی لە ڕووی بابەتی هونەرە شیعرایەتییەکانی ئەدەبی ئیسلامەوییەوە (نەتەوە ئیسلامەکانەوە) کە زۆرن، شاعیر ئەو قاڵبانەی لەم لایەنەوە هەڵبژاردوون بۆ بەرهەمی شیعری لە چوار جۆر تێپەڕ ناکەن: غەزەل، قەسیدە، موستەزاد، تاک (فەرد).

١– غەزەل: ئەم بابەتە شیعرە لە لای نالی و لە ئەدەبی ئیسلامەوی ڕۆژهەڵات بەو پارچە شیعرە دەووترێ کە ژمارەی دێڕە شیعرەکانی، نیوە دێڕی یەکەم و نیوە دێڕی دووەم (سەدر و عەجز) لە پێنج دێڕ کەمتر نەبێ، ئیتر بەزۆری ئەم جۆرە شیعرە لە حەوت دێڕ، یا نۆ دێڕ، یا دە دێڕ، یا دوازدە دێڕ پێک دێ، هەندێ کەس دەیگەیەننە هەژدە و تا بیست دێڕیش. ئەگەر ژمارەی دێڕە شیعری غەزەل لەمە تێپەڕ بکا قەسیدەی پێ دەڵێین. لە ڕووی کێشەوە پێڕەوی دەستوورەکانی کێشی عەرووز دەکا، هەرچی قافیەشە لەسەر سیستێمی یەکیەتی قافیە بەڕێوە دەچێ.

بەرهەمی شیعری نالی ئەوەی ئێستا لە بەردەستماندایە و ئاگاداریمان لێی هەیە لە زیاتر لە سەد پارچە غەزەل پێک هاتووە، هەندێ لەم غەزەلانە ئەوانەی ژمارەی دێڕەکانیان سێ یا شەش یا هەشت دێڕ بێ، بێ گومان ئەم شیعرانە ناتەواون، لەوانەشە هەندێ لەم غەزەلانە لە بنجدا قەسیدە بن و ژمارەی دێڕەکانیان لە دوازدە زیاتر بوو بێ و بەدرێژایی ڕۆژگار هەندێ لە دێڕەکانی کەوتبن.

٢– قەسیدە: لە هەموو ڕوویێکی ڕوخسارەوە وەکو غەزەل وایە، دەتوانین غەزەلی درێژی پێ بڵێین، بەڕاستی ئەم بابەتە شیعرە غەزەلە، بەڵام کە ژمارەی دێڕەکانی زۆر بن قەسیدەی پێ دەوترێ.

بەرهەمی نالی لەم جۆرە شیعرەدا کەمە، ژمارەی هەموو قەسیدەکانی لە ژمارەی پەنجەی هەردوو دەست تێناپەڕێ. لەمانە درێژترین قەسیدەی ئەو دوو (نەعت)ەیە کە بۆ پێغەمبەری وتووە، یەکەمیان (ئەی ساکینی...) لە ٦٨ دێڕە شیعر و، دووەمیان (ئەلا ئەی نەفسی...) لە ٧٤ دێڕە شیعر پێک هاتوون. هەروەها دەتوانین لە قەسیدە بەناوبانگەکانی نالی ناوی قەسیدەی (قوربانی تۆزی ڕێگەتم...) (٤٣ دێڕ) و (مەستوورە کە حەسناو و ئەدیبە...) (٤٩ دێڕ) ببەین.

٣– موستەزاد: جۆرە هونەرێکە لە غەزەل، شاعیر نیوە دێڕە شیعرێکی کورت دەخاتە سەر هەموو نیوە دێڕە شیعرە درێژەکان، لەبەر ئەوەیە موستەزادی پێ دەڵێن، واتە غەزەلێک شتی زیادی دەخرێتە سەر. نالی لەم جۆرە هونەرە تەنیا موستەزادێک لە دیوانیدا هەیە. بینای ئەندازیاری موستەزادەکە

بەم جۆرەیە:

غەزەلەکە لە نۆ دێڕە شیعر پێک هاتووە، یەکێتیی کێش و قافیەی تێدایە. لە ڕووی کێشەوە لەسەر بەحری هەزەجی عەرووز ڕێک خراوە، قافیەی دەنگی (میم)ە (کەوتووم، چووم، مردووم... هتد) هەرچی غەزەلەکەی دیکەیە ئەویش شیعرێکی نۆ دێڕە شیعرییە، بەڵام دێڕەکانی کورتن (مفعولُ فعولن)، ئەمەش لەسەر یەک کێش و یەک قافیەیە، قافیەی دەنگی (میم)ە (حەیاتم، وەفاتم، بەتەماتم... هتد) ئیتر دێڕە شیعرە درێژ و کورتەکان بەیەکترییەوە لکێندراون و بەسەر یەکەوە دەخوێنرێنەوە. بەم چەشنە موستەزادەکە دەتوانرێ بەسێ جۆر بخوێنرێتەوە. یەکەمیان هەمووی بەسەریەکەوە، دووەمیان دێڕە درێژەکان بەتەنیا، سێیەمیان دێڕە کورتەکان بەتەنیا. ئەم کارە دیارە وەستاییێکی پێویستە، شاعیری بەدەسەڵات نەبێ ناتوانێ ئەم بابەتە هونەرە کلاسیکییە بەبەرهەمی شیعری خۆی ببەخشێ.

موستەزادەکە بەم دێڕانە دەست پێ دەکا:

ئەی تازە جەوان پیرم و ئوفتادەوو کەوتووم
تا ماوە حەیاتم
دەستێ بدەرە دەستی شکستەم کە لە دەس چووم
قوربانی وەفاتم
تۆ یووسفی نەو حوسنی لەسەر میسری جینانی
من پیرم و فانی
لەم کولبەیی ئەحزانە نە زیندووم و نە مردووم
هەر وا بەتەماتم

٤- تاک (فەرد): بریتییە لە دێڕە شیعرێک (لە نیوە دێڕی یەکەم و نیوە دێڕی دووەم) پێک هاتووە. ئەم بابەتە شیعرە بۆ قسەییێکی نەستەق یا پەندێکی پێشینان یا بیرێکی فەلسەفی یا وێنەییێکی جوان بۆ ژن و دڵداری و وەسفی سروشت دادەنرێ.

نالی لەم جۆرە شیعرە تەنیا (تاک)ێکی هەیە:

سەوتی نەغمەی بلبلە یا چەهچەهەی خرخاڵییە
دەنگی سۆلە یا لە ژێر پێی ناڵەناڵی (نالی)یە

تەرکیبی ناوەوەی شیعری نالی

شیعری نالی و هەموو شیعری کلاسیکی ئیسلامەوی لە ڕووی ڕوخساری ناوەوەی ئەم ئەدگارانەی خوارەوەی هەیە:

١- دێڕە شیعری غەزەل یا قەسیدە دەکرێ بەدوو پارچە: یەکەمیان نیوە دێڕی یەکەم (سەدر) و دووەمیان نیوە دێڕی دووەم (عەجز)ی پێ دەووترێ.

٢- غەزەل یا قەسیدە یا هەر بابەتێکی تری شیعر لە ڕووی کێشەوە لە یەکەمین دێڕە شیعرەوە تا دوایی هەمووی لەسەر یەک کێش دەبێ، کێشەکان پێڕەوی عەرووز دەکەن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەتوانرێ بەپێوانەی سیلاب (کەرت) بکێشرێن بەتایبەتی ئەو شیعرانەی لەسەر کێشە سووکەکانی عەرووز دانراوون، وەکو ئاشکرایە لە شیعری کلاسیکی کوردی ئیسلامەویدا بەزۆری ئەو کێشە سووکانە بەکار دەهێنرێن، چونکە لەگەڵ زمانی کوردی دەگونجێن.

٣- هەندێ جار نالی دێڕی شیعر دەکا بەچوار کەرت، واتە هەر نیوە دێڕی دەکا بەدوو کەرت، دوایی هەموو کەرتەکان وەستانیان تێدا دەبێ و لەسەر یەک قافیە دەبن. واتە نیوە دێڕی یەکەم دوو قافیەی دەبێ، وە نیوە دێڕی دووەمیش دوو قافیەی دەبێ؛ دوو قافیەکەی نیوە دێڕی یەکەم و قافیەی یەکەمی نیوە دێڕی دووەم لەسەر یەک کێش و یەک دەنگ (تیپ، حەرف) دەبن، وە قافیەی دووەمی نیوە دێڕی دووەم دەبێتە قافیەی بنچینەیی شیعرەکە، وەکو لەم غەزەلەی لای خوارەوە دەبینرێ:

سۆفی چییە ئیشی تۆ هەر کایە حەشیشی تۆ
عاشق وەکو ڕیشی تۆ هەوساری لەکن پەشمە
چەند واسیعە ئەم زیهنە ئەفلاکی تێدا ڕەهنە
ئەجیالی لە لا عیهنە ئەدواری لەکن پەشمە
(نالی) کە قەدەح نۆشە مەستانە و سەرخۆشە
خامۆش نەمەد پۆشە ئەسعاری لەکن پەشمە

بۆ دیارکردنی نرخی هونەری ئەم غەزەلە لە ڕووی ئاواز و ڕیتمەوە و کاریگەری بەسەر گوێی مۆسیقییەوە لە بابەت وێنەی بیناسازی دەرەوەی شیعرەکە دەتوانرێ بەم جۆرەش تۆمار بکرێ:

سۆفی چییە ئیشی تۆ
هەر کایە حەشیشی تۆ
عاشق وەکو ڕیشی تۆ
هەوساری لەکن پەشمە
چەند واسیعە ئەم زیهنە
ئەفلاکی تێدا ڕەهنە
ئەجیالی لە لا عیهنە
ئەدواری لەکن پەشمە
(نالی) کە قەدەح نۆشە
مەستانەوو سەرخۆشە
خامۆش نەمەد پۆشە
ئەسعاری لەکن پەشمە

٤- یەکێ لە ئەدگار و خاسیەتە هەرە گرنگەکانی شیعری نالی بەگشتی ئەوەیە هەر دێڕێکی لە مانادا سەربەخۆیە، واتە گیانی چیرۆکی و زنجیرەی بیری بەستراو بەیەکەوە کەمە، هەر ئەوەش بۆتە هۆی ئەوەی شیعرەکانی پاش و پێش بکرێن. ئەگەر هەندێ دێڕە شیعر لە غەزەلێک یا قەسیدەییێکدا بکەون هەست بەبۆشایی جێگەی ناکرێ، بۆیە هەر دێڕە شیعرێک لە شیعری نالی دەشێ ببێ بە وتەییێکی جوان، یا قسەییێکی نەستەق، یا وێنەییێکی ڕەنگین. لەگەڵ ئەوەشدا لە هەندێ لە غەزەلەکانی نالی و بەتایبەتی لە قەسیدەکانیدا هەست بەزنجیرەی بیر واتە بەسەرهات و گێڕانەوەی ڕووداو دەکرێ. ڕووداوەکان زۆرن بەیەکتری دەبەسترێنەوە و حیکایەتێکیان لێ دروست دەبێ. واتە ئەم چیرۆکانە گیانی شیعریان تێدا هەیە.

٥- لە زۆربەی غەزەل و قەسیدەکانی نالی بەپێی دەستووری شیعری کلاسیکی لە دێڕی دواییدا نازناوی شاعیر تۆمار دەکرێ، بەزۆری ناو هێنانەکە لە دێڕی دوایی شیعرەکە دەبێ. ئەوەی لێرەدا پێویستە بوترێ لە هەموو دیوانی نالیدا تەنیا چەند غەزەل و قەسیدەییێک شاعیر نازناوی خۆی نەهێناوە. ئێمە وا بۆی دەچین ڕەنگە شاعیر لەم شیعرانەشدا نازناوی خۆی هێنا بێ، بەڵام ئەو دێڕە شیعرانە کەوتبن.

کێشی شیعری نالی

نالی پێڕەوی شیعری کلاسیکی ئیسلامەوی کردووە لە ڕووی کێشەوە، هەموو شیعرەکانی بەبەحری عەرووزی کێشاوە، لەوانە بەشی هەرە زۆری غەزەلەکانی لەسەر کێشی هەزەج و هەندێ لەو کەمتر لەسەر کێشی ڕەمەلن. لە کێشی موزاریع هەشت غەزەلی هەیە، لە کێشەکانی ڕەجەز و بەسیت و تەویل لە هەریەکەیان غەزەلێکی هەیە.

لەناو قەسیدەکانی شاعیردا پێنجیان لەسەر کێشی هەزەجن، لە کێشی موزاریع و ڕەمەلدا لە هەریەکەیان دوو غەزەلی هەیە، تاکە قەسیدەییێکیش لە کێشی موجتەسە (مجتث)، موستەزادە تاقانەکەش لەسەر کێشی هەزەجە، هەرچی تاکە دێڕە شیعرییەکەی شاعیریشە لەسەر کێشی ڕەمەلە.

قافیەی شیعری نالی

غەزەل یا قەسیدە لە ڕووی قافیەوە، نیوە دێڕی یەکەم و نیوە دێڕی دووەمی دێڕی یەکەم لەگەڵ نیوە دێڕی دووەمی هەموو دێڕەکانی شیعر تا دوایی لەسەریەک قافیە دەبن.

قافیە لە لای نالی و شاعیرانی دوای ئەو دەکرێ بەدوو بەشەوە:

١- قافیەی سادە: ئەو ڕێزە وشانەیە کە تیپی (دەنگی) هەرە دوایی، واتە یەک تیپ یا دوو، یا سێ، یا چوار، یا پێنج وەک یەک دەبن، بەمەرجێ ئەم تیپانە لە بزوێن و بێ دەنگ پێک دێن، ئەگەر لە شیعری نالی ورد ببینەوە دەبینین قافیەی وای هەیە تەنیا لەسەر یەک تیپ دامەزراوە، وەکو (ا)، (ۆ)، هی واشی هەیە لەسەر دوو تیپ، وەکو (شا)، (ار)، لەسەر سێ تیپ، وەکو (ادا)، (ارم)؛ لەسەر چوار تیپ، وەکو (ینتە)، (ـەندی)؛ لەسەر پێنج تیپ، وەکو (ایێکە)، (ایەوە).

٢- قافیەی قورس: هەندێ شیعری نالی قافیەیان بریتییە لە وشەییێک یا ڕستەییێک، یا نیوە ڕستەییێک لە هەموو دێڕە شیعرەکاندا وەکو خۆی دووبارە دەبێتەوە، پێش ئەو قافیەیە قافیەییێکی دیکەی ئاسایی هەیە وەکو بڵێی ئەمە قافیەی یەکەمە، ئەوەی تر قافیەی دووەمە، یا دەتوانین (پاش قافیە)شی پێ بڵێین. بەم جۆرە قافیەی یەکەمی ئەم بابەتە شیعرانە وەکو قافیەی سادە وایە و لە هەموو شیعرێکی کلاسیکیدا هەیە وەکو لە پێشەوە باسمان لێوە کرد.

ئیتر دەکارێن زاراوەی قافیەی قورس بۆ ئەم جۆرە شیعرە بەکار بێنین. لای نالی ئەم جۆرە قافیەیە زۆرە، وەکو لای خوارەوە دەکەونە ڕوو:

(أ) قافیەی یەک وشەیی، وەک بەکارهێنانی ناو، وەکو (باز)، (کچ)؛ یا پاشکۆکانی ناو، وەکو (ئەز)، (من)، (قوربان)؛ یا فرمان، وەکو (دەکا)، (بوو)، (هەیە).

(ب) قافیەی ڕستە و ڕستەی ناتەواو، وەکو (ئەمشەو)، (نەبوو)، (لەکن)، (پەشمە)، (موجەڕرەد بێ)، (زولفەینی)، (دەوێ)، (نەما باس)، (نییە باس)، (دەخۆم)، (نادەم)، (بێ تۆ)، (بەعەبەس).

لەوانەیە بەرهەمی نالی لەمە زیاتر بوو بێ و ئەو بەرهەمەی لە دیوانی نالیدا چاپ کراوە ڕەنگە هەمووی نەبێ. بەڵگە بەدەستەوە هەیە بۆ ئەم کەموکوڕییە:

١- شاعیرە کلاسیکەکانی قوتابخانەی ئیسلامەوی هەوڵیانداوە بەشی هەرە زۆری تیپەکانی (دەنگەکانی) ئەلف و بێی کوردی و عەرەبی بکەن بەقافیە، لەم ڕووەوە مەلای جزیری (١٥٦٧-١٦٤٠) لەپێش نالی و ئەحمەد حەمدی ساحێبقڕان (١٨٧٨-١٩٣٦) لەدوای نالیدا بەشی زۆری ئەو دەنگانەیان کردووە بەقافیەی شیعرەکانیان لەم لایەنەوە دەوڵەمەند بوون، بەڵام لە دیوانی نالیدا قافیەی هەندێ تیپی ئەلفبای کوردی و عەرەبی وەکو (پ، ج، خ، ذ، ش، ص، ض، ظ، ع، غ، ف، گ، ل) نابینرێن، ڕەنگە قافیەی ئەم هەموو دەنگانە یا هەندێکیانی هەبووبێ بەڵام ون بووبن.

٢- بەپێی دەستووری شیعری کلاسیکی کۆن زۆربەی شاعیران لە بابەت ناوەرۆکەوە شیعری موناجات (ئیلاهییاتیان) هەیە، تەنانەت دیوانەکانیان بەم جۆرە شیعرە دەکەنەوە، کەچی لای نالی دوو قەسیدەی نەعت (مەدح و ستایشی پێغەمبەر)ی هەیە، کەچی موناجاتی نییە. ڕەنگە بیرمان بۆ ئەوە بچێ لە نەعتەکانیدا هەست بەوە دەکرێ موناجاتی تێدا بێ، بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنی شاعیر شیعری موناجاتی وتبێ.

لە بابەت ڕوخساری شیعر و هونەرەکانی دیکەی شیعری کلاسیکییەوە نالی هەندێ لایەنی پشتگوێ خستووە و لە دیوانی شیعریدا تەرجیع بەند و تەرکیب بەند و چوارین و هی دیکەش بەرچاو ناکەون. ئینجا ئەگەر لە دیوانی نالیدا تەنیا چوارینێکی فارسی هەبێ، ئەمە ئەوە ناگەیەنێ چوارینی بەزمانی کوردی هەیە. ئێمە باس لە نالی دەکەین وەکو شاعیرێکی کورد.

٣- دیوانی نالی سەرچاوەییێکی دەوڵەمەند و لەبارە بۆ ڕوونکردنەوەی هەندێ لایەنی ژیانی تایبەتیی

خۆی لە نیشتماندا، کەچی ئەو دیوانە ناتوانێ ترووسکاییێک بخاتە سەر ژیانی ئەم شاعیرە لە شام و ئەستەمووڵ کە زۆر گرنگە بۆ ناسینی شاعیر. ئەو ماوە کەمەی لەو دوو جێیە ژیاوە لەوانەیە شیعری وتبێ بەڵام لەناوچوو بن، وەکو گەلێ لە شیعرەکانی حاجی و شاعیرانی کوردستانی باکوور، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا شیعرێکی کەمی حاجیمان پێ گەیشتووە لە ئەستەمووڵ یادی کوردستانی کردۆتەوە.

بەشی حەوتەم

ناوەرۆکی شیعری نالی

ناوەرۆکی شیعری نالی بەگشتی ئەو مەبەسانەیە کە لە ئەدەبی کلاسیکی ئیسلامەوی (غەزەل و قەسیدە)ی نەتەوە موسوڵمانەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەبینرێن. ئەوەی داهێنان و نوێ بێ لای شاعیر ئەوەیە بەزمانی کوردی لە کوردستانی باشووردا شیعری بەرزی دروست کردووە، یا ڕاستتر زمانی کوردی لەو ناوچەیەدا کردووە بەزمانی شیعرێکی بەرز. سروشتی کوردستان کارێکی گەورەی کردۆتە سەر شاعیر، بلیمەتی شاعیر لەوەدا دەبینرێ ڕوخسار و فۆرمی نوێی هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە و بەشداری لە پەرەسەندن و پێشکەوتنی شیعری ئیسلامەوی کردووە، هەرچی ناوەرۆکیشە جەوهەری تایبەتیی خۆی هەیە و سیمای نەتەوەیی لە شیعریدا ئاشکرا و دیارە.

لەم ماوەیەدا جێی خۆیەتی نویشکی ناوەرۆکی شیعری نالی ڕوون بکرێتەوە. بەپێی مەبەسەکانی بەرهەمی ئەدەبی، وەکو لە لای خوارەوە دەکەونە بەرچاو.

یادی نیشتمان

نیشتمانپەروەری شاعیرێکی وەکو نالی لە ناوچەی کوردستانی باشووردا لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمدا ژیابێ لە چوارچێوەی (زمانی کوردی) و (یادی نیشتمان) ناچێتە دەرەوە، ئەوەی جێی باوەڕ و متمانەبێ ئەوەیە نالی هەستی بەوە کردووە نەتەوەکەی ماف خوراوە، لەبەر ئەوە دواکەوتووە، بەڵام ڕەنگدانەوەی ئەم هەستە ئاشکرا و ڕوون و دیار نییە، وەک لە لای دوو شاعیری دیکەدا دەبینرێ خانی (١٦٥٠-١٧٠٧) کە لە پێش ئەودا ژیاوە، یا حاجی (١٨١٥ -١٨٩٧) کە لەدوای نالی لە ژیاندا بووە.

ئەوپەڕی نیشتمانپەروەری نالی لەوەدا دەردەکەوێ کە ڕێچکەی شیعری کوردی لە ڕووی زمانەوە شکاندووە، بەوەی دیالێکتی کرمانجی خوارووی زمانی کوردی کردووە بەزمانی شیعرێکی بەرزی بێ کەموکووڕی کە لە غەزەل و قەسیدەدا بەرچاو دەکەوێ. شکاندنی ئەم ڕێچکەیە لەبەر ئەوە نەبووە نەیتوانیوە شیعر بەزمانەکانی دیکە بڵێ، بەڵکو وای بەباش زانیوە زمانی نەتەوەی خۆی بکا بەزمانی شیعرێکی ڕەسەن و پڕ لە هونەر، لەم لایەنەوە دەڵێ:

تەبعی شەککەر باری من کوردی ئەگەر ئینشا دەکا
ئیمتیحانی خۆیە مەقسوودی لە عەمدا وا دەکا

جگە لەوەی مەبەسی شانازیکردن (فەخر) یەکێکە لە مەبەسە دیارەکانی شاعیرانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و لە بەرهەمەکانیاندا بەڕوونی ڕاستگۆییان دەکەوێتە بەرچاو، کەچی نالی شاعیرییەت و خەیاڵی شیعری لە زمانی قەومی خۆیدا دەکا بەمەبەس و دەڵێ ئەو شاعیرییەتە توانای ئەوەی هەیە

بەهەر زمانێک لەو زمانانەی دەیزانێ هونەری خۆی دەربڕێ، لێرەدا زمانی کوردی لەپێش ئەودا بەشێوەیێکی وا نەکەوتبووە ناوەوە ببێ بەزمانی شیعر و دیوان و بەرهەمێکی زۆر بەم زمانە بێتە ناوەوە.

نالی تەنیا بەوە ناوەستێ هەستی هونەری خۆی بەزمانی کوردی دەربڕێ، بەڵکو نیشتمانپەروەری دەگاتە ڕادەیێک دان بەوەدا بنێ خەیاڵیشی کوردییە، وەکو لە شیعرێکیدا دەڵێ:

موحەققەق مەشرەبی (نالی) لە شیعرا هەر وەکو خاکی
خەیاڵی کوردییە بەیتی سەراپا زولفی دوو تایە

بەمە نالی خۆی دەکا بەشاعیری ڕاستەقینەی نەتەوەی کورد، نەوەکو تەنیا بەزمانی کوردی دەنووسێ، بەڵکو خەیاڵیشی ڕەنگدانەوەی (بوونی کورد)ە کە بیری کوردایەتی و ڕەوشتی کوردەواری دەگرێتەوە.

شاعیر وەک هەموو ئادەمزادێک سۆزی نیشتمانپەروەری زیاتر لە دەرەوەی نیشتمان و سەردەمی ئاوارەییدا هەڵچووە، وەکو ئاشکرایە لە دەوروبەری ڕووخانی میرنشینی بابان لە وڵات دوور دەکەوێتەوە و لە ئەستەموڵ کۆچی دوایی دەکا. بەم هۆیەوە دەتوانرێ هەندێ دێڕە شیعری وا لە دیوانی شاعیردا بدۆزرێتەوە لە دەرەوەی نیشتمان دانیاین و یادی ئەوی کردبێتەوە. لێرەدا مەبەس ئەوەیە شاعیر لە دەرەوەی نیشتمان یادی کردبێتەوە، ئەگینا شیعری وای نالیمان لە بەردەستدا نییە وێنەی کۆمەڵی دەرەوەی کێشابێ وەک شام و ئەستەموڵ.

لە شیعرێکیدا دەڵێ:

ڕەوشەنی دیدە بەئینسانە کە موژدەی قەدمت
ڕەوشەنی دیدەیی غەمدیدیی بەیتولحەزەنە
دڵی (نالی) کە ئەنیسی قەرەداغە ئێستەش
داغی سەرچاوە و دێوانەیی دار و دەوەنە

ئەو غەزەلەی ئەم دوو دێڕەی لێ وەرگیراوە، شیعرێکی داخراوە. شاعیر دەڵێ ڕووناکی لە گلێنەی چاوەوە هەڵدەقوڵێ. کە خۆشەویست دێتە ناویەوە، یا هەر لە بنجدا نیشتەجێی ئەوێیە، غەمباری بەیتولحەزەن (کونجی غەم، ژووری یەعقووب) چاوی دەکرێتەوە. نالی دەیەوێ بڵێ چۆن دڵی یەعقووب لای یووسفە، دڵی ئەویش لە قەرەداغە و ئاخ و داخ بۆ ئاوایی سەرچاوە و دۆڵی دێوانەی شاخی سەگرمە و دار و دەوەنەکانی دەکێشێ. ڕەنگە ئەم بیرەوەرییە پێوەندی بەخورپەیێکی دڵی نالییەوە هەبێ، چونکە بەرامبەر بەژن خورپەی زۆرە، ئەو بڕە دڵدارییە لەسەر شانۆی ئەو خاکە ڕوویداوە، واتە یادی خۆشەویستەکەی دەکاتەوە، بەم جۆرە یادی دڵداری و یادی نیشتمان تێکەڵ بەیەکتری دەبن، ئەمە ئەوپەڕی گیان و هەستی مرۆڤایەتی دەنوێنێ. ئەگەر (دڵداری) و (یادی نیشتمان) تێکەڵ بەیەکتریش نەکرێن هەریەکەیان بەتەنیا سەرچاوەیێکی لە بن نەهاتووی داهێنانی ئەدەبی و هونەرییە.

پۆپەی بیر و هەستی نیشتمانپەروەری لە لای نالی شیعرە بەناوبانگەکەیەتی (قوربانی تۆزی ڕێگەتم...) وەک پەیامێکی دڵسۆزانە لە شامەوە بۆ دۆستانی خۆی و شار و ناوچەی سلێمانی ناردووە. لە بەشێکی دیکەی ئەم کتێبەدا بەدرێژی باسی لێوە دەکرێ.

شیعری کۆمەڵایەتی

بەشێوەیێکی گشتی ناوەرۆکی شیعری نالی خەریکی بابەتەکانی جوانی و دڵداری و سروشتە، وەکو هەموو شاعیرە کلاسیکییەکانی دیکە. شاعیر ئەم مەبەسە بنچینەییانە جاروبار بەشێوازێکی فەلسەفی و داناییانە دەردەبڕێ، هەر لەبەر ئەوەشە ئەو جۆرە شیعرە وەک داخراو دەکەونە ناوەوە و هەندێکیان تا ئێستاش بەتەواوی لە ڕووی ماناوە ساغ نەبوونەتەوە. جاری وا هەیە شاعیر ئاوڕ لە ناگزووری و کەموکووڕی کۆمەڵ دەداتەوە، وە ئەوەی زیاتریش خۆی پێوە خەریک کردووە مەسەلەی دەروێشییە لە کوردستاندا.

١- دژی دەروێشیزم:

نالی شارەزای تیۆرییەکانی سۆفیزم بوو، هەروەها ئاگاداری دەروێشیزم بوو وەک پراکتیکی سۆفیزمی ئیسلامی، جا ئەگەر دژی دەروێشیزم بووبێ وەک تیۆری، کەڵکی لە سۆفیزم وەرگرتووە و ئاماژەی بۆ هەندێ لایەنی گیانی ئەو بیروباوەڕە کردووە.

کوردستان کێڵگەیێکی ئاودار و بەپیت و بەرەکەت بوو بۆ بیروباوەڕی دەروێشی، چونکە وڵاتێک بوو بەنەخوێندەواری قانگ درابوو، کۆمەڵێکی هەژاری دواکەوتوو. لە سەرەتادا ئەگەرچی سۆفیزم بزووتنەوەیێک بوو لە دژی ئۆتوکراتیزم و تۆتالیتاریزمی خەلیفەکانی دوای ڕاشیدین، بەتایبەتی لە ئاییینزای سوننیدا، بەڵام هەر ئەم بزووتنەوەیە لە پاشانا بۆ چاکەی چینەکانی سەرەوە خرایە کارەوە.

لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم، لە سەردەمی ژیانی نالیدا، ئەم دەروێشییە هەندێ لە ناوچەکانی کوردستانی تەنی بووەوە. لە وڵاتی سلێمانی هەردوو تەریقەتەکەی قادری و نەقشبەندی کە بەڕواڵەت و ڕوخسار وەکو بڵێی لە دژی یەکتری بووبن، بەڵام لە مەبەس و ناوەرۆکدا هەردووکیان هەوڵ و تەقەلایان بۆ بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی خۆیان بوو، جا ئەگەر ڕۆژێ لە ڕۆژان دژی یەکتر بووبن مەبەسیان ئەوە بووە قازانجیان زیاتر بێ، سەرکەوتنی هەر لایێکیان وەک یەک بوو بۆ خەڵکی کورد.

نالی لە گێتیی دەروێشی نزیک نەکەوتۆتەوە، بێ گومان گەلێ هۆ لە ناوەوە بووە شاعیر سەر بەلایێک بێ، بەڵام بەهوشیاری خۆی لە دەروێشی دوور خستۆتەوە، لەدوای ئەوەی لە بنج و بناوانی دەروێشی گەیشتووە و بەتەواوی بۆی دەرکەوتووە لەگەڵ بەرژەوەندی چاکەی خەڵکی ناگونجێ، ئیتر کەوتۆتە بەربەرەکانی دەروێشیزم.

یەکێ لە ڕەوشتە ئاڵۆز و پڕ لە تەنگوچەڵەمەکانی دەروێشی ئەوەیە دیوی دەرەوەی لەگەڵ دیوی ناوەوەی ڕێک ناکەوێ، هەرچەندە وا پیشان دەدا کە سۆزی بەرامبەر بەئادەمزاد هەیە کەچی لە ڕاستیدا وا نییە:

(نالی) کە ویقاری نییە بێ باکە لە خەڵقی
سۆفی کە سولووکێکی هەیە عوجب و ڕیایە

جارێکی تریش نالی ئەم (ڕیا)یە دەخاتە ڕوو و ئەوە پیشان دەدا خەڵکی لەم ڕەوشتە خراپەی دەروێشی گەیشتوون. ئەو ڕدێنەی بۆ دەست بڕین دەروێشەکان بەخێوی دەکەن خەڵکی بەچاوێکی وا نزم

تەماشای دەکەن تا دەگاتە ئەوەی تێی دەڕین:

ڕیشەکەی پان و درێژە بۆ ڕیا خزمەت دەکا

زاهیرە هەر کەس لە تووڵ و عەرزی ڕیشیدا ڕیا

یەکێ لە خاسیەتە پراکتیکییەکانی دەروێشی ئەوەیە ڕەوڕەوەی مێژوو بووەستێنێ، یا بزووتنەوەی کردگار و ڕۆژگار ڕابگرێ، ناخۆشی لەباتی خۆشی، وشکی لەباتی تەڕی، مردن لەباتی ژیان، هەر لەبەر ئەوەشە تەعبیری (وشکەسۆفی) لەناو کوردەواریدا هەیە، بۆ بەڵگە نالی لە غەزەلێکیدا دەڵێ:

فەسلێ کە هەر لەفەرقی بەشەر تا ڕەگی شەجەر

وشکی بەغەیری سۆفی و عاسای نەمایەوە

هەر بۆ ئەم مانایە لە شیعرێکی دیکەیدا دەڵێ:

سۆفییان هاتنە مەجلیس وەرەقی دیدە بشۆن

لەکن ئەو دێمییە وشکانە لە دەریا نییە باس

لە شیعرێکی تریشیدا نالی دەڵێ:

ئاوی کەوسەر نۆشی سۆفی بێ کە من

ئاوی ئینسان یەعنی ماچی دەم دەخۆم

لەم بڕە شیعرانەدا وا هەست دەکرێ شاعیر هیچ مەبەسێکی هێرشبردنی نەبێ بۆ سەر بیروباوەڕی دەروێشی تەنیا ئەوە نەبێ بە(وشک)یان دادەنێ. دەروێش کە بەتەمای ئاوی کەوسەر بێ، ئەوە دەگەیەنی ئەم دنیایەی ناوێ، بۆ ئەوەی لە دنیای تردا هەتا هەتایە بژی، ئەمە بیروباوەڕە، بێ گومان نالی خۆی نانێتە ڕیزی دەروێشان و بەتەمای ئەوە نییە واز لە دنیا بێنێ بۆ ئاوی کەوسەر، چونکە ئاوی دەمی خۆشەویست دەخواتەوە، واتە ماچی دەم دەکا و جارێ بیری لە ئەوەی دیکە نەکردۆتەوە.

نالی لە شیعرێکی تریدا چاوەنۆڕی ئاوی کەوسەریش ڕەت دەکاتەوە، ئەوەی بەلای شاعیرەوە گرنگە ئەوەیە دەروێش لەو کاتەی وا دەردەخا چاوەنۆڕی ئاوی کەوسەرە ئەگەر ماچی دەست بکەوێ خۆی لەسەر بەکوشت دەدا، یا ئەگەر خواردنی بەتام و خۆشی بۆ ئامادە بکرێ دەیقۆزێتەوە. وەکو شاعیر بۆی دەچێ خەڵوەت گرتنی دەروێش بەڕاستی نییە، هەر بۆنی بەهار بکا لە خەڵوەت دێتە دەرێ:

سۆفی ڕیایە خەڵوەتی بۆنی بەهاری کرد

هاتە دەرێ لە سایەی چایەر حەسایەوە

نالی شیعرێکی حەوت دێڕی داناوە تایبەتە بەبزووتنەوەی دەروێشی و، وا دەردەکەوێ بۆ شێخێکی سنەیی هۆنیبێتەوە. لەوێدا بیروباوەڕی خۆی دەردەبڕێ بەرامبەر دیوی ناوەوە و دەرەوەی ئەم بزووتنەوەیە. دەروێش بەگشتی کاریگەری بووە بۆ سڕکردن و وەستاندنی کۆمەڵ کە لە ئەنجامدا بووە بەهۆی دواکەوتنی لە ڕووی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسییەوە:

بنوارە وشکەسۆفی و ڕەقسی بەهەلهەلە

دیسان لە بەحری وشکی هەوا کەوتە پێ مەلە

یەکێ لە خاسیەتەکانی دەروێشی بۆ کوشتنی کات ئەو دەمانەیە کە بەزیکر و تەهلیلە و های هووی و حاڵگرتن دەیبەنە سەر. لێرەدا نالی وێنەی ئەو بزووتنەوە فیزیکییانە لە هەڵپەڕین و سەما دەکێشی کە دەروێش لە حەلقەی زیکر و حاڵدا دەیانکا و لەگەڵ پێ مەلە بەراووردیان دەکا نەک لە زەریای تەڕدا، شاعیر لە هەوای وشکدا ئەم کارە دەبینێ، دیارە وشکی لە لای نالی یەکێکە لە خاسیەتەکانی دەروێشی. ئەم کارە وێنەی ڕاستەقینەی تەمەڵییە، شاعیر دەیەوێ هەموو مرۆڤێک کار بکا، زەوی پێویستە بکێڵرێ، بەڵام لە سایەی دەروێشییەوە کە بیروباوەڕی تەمەڵی و ئیش نەکردن بڵاو دەکاتەوە هەمووی بووە بەمزگەوت یا کاولگە:

ئەم ئەرزە مەزرەعی عەمەلە و گوڵخەنی ئەمەل

هەندێ بووە بەمەسجید و بەعزێ بەمەزبەلە

نالی لەو کاتەی زەوی کردووە بەمەڵبەندی کارکردن و هیوا و ئامانجی ئادەمزاد لە پێناوی ژیاندا، مزگەوتی کردووە بەبەڵگەی بێ کاری بەهۆی کۆلکە مەلایانەوە، دیارە گووفەکیش بەڵگەی وێرانی و پیسی و دواکەوتوویییە. بێ گومان لێرەدا نابێ مەبەسی نالی بەتەواوی ڕەتکردنەوەی مزگەوت بێ، چونکە ئەمە لەگەڵ ڕاستیی ناوەوەی شاعیر ناگونجێ، بەڵکو مەبەسی ئەوەیە نابێ عیبادەتی ناو مزگەوت درێژە بکێشێ و هەموو کاتی ئادەمزاد قووت بدا و نەتوانێ کار بکا و لە ئەنجامی کاردا بژی.

ئینجا شاعیر وێنەیێکی کاریکاتۆری شێخ دەکێشێ بەخۆی و ڕیشییەوە و بەچاوێکی نزم و قەشمەری ئامێزەوە تەماشای دەکا بەوەی ئەم هەموو خەڵکە، ژن و پیاوە پیس و پۆخڵ و تەوەزەڵە بەهەڵپەڕین و خۆبادان بەدوای کەوتوون و ئەویش وەکو کەڵەگا ڕێبەرییان دەکا:

شێخم چ گەرمە حەلقەیی زیکرت بەرەشبەڵک

حاڵی ئەمانە خۆ بەجەنابت موحەووەلە

دائیم لە دووتە مێگەلی ژن و نێرگەلی پیاو

بەم ڕیشەوە لە پێشەوە بووگی بەسەر گەلە

نالی تەنیا بەوە ناوەستێ؛ بەڵکو بەئەوپەڕی دووڕوویی و ناڕاستی دەروێش دەردەبڕێ؛ بەوەی لەگەڵ ڕۆژگاری نامەرد بەراووردی دەکا و دەیانخاتە بەرامبەر بەیەک و لەدواییدا دەیانکا بەهاوبەش. ڕۆژگار دەکا بەپیرێژنێکی ڕزیو و نزم و عەیار و دەڵ، شێخی تەریقەتیش دەکاتە پیرەمێردێک، هەردووکیان دەبن بەژن و مێرد و زیندەگانییان و مارەیی و شاهیدیش لە ناوەوە نییە.

دونیا مەحەللی کەون و فەسادێکە خیرەدوون

مەعلوومە چەند موحەبییە لە چ عەییارە چەند دەڵە

تۆ شێخ و ئەو عەجووزە عەجەب دۆستی یەکترن

بێ شاهید و نیکاحە دیارە موعامەلە

(نالی) سەرت لە گونبەدەکەی خانەقا دەچێ

لایێ پڕە لە مەشعەلە لایێ لە مەشغەلە

مەبەسی شاعیر ئەوەیە لەسەری خۆی و گومەزەکەی خانەقا کە لە یەکتری دەکەن، لاییّکی ڕووناک و چراخانە، ئەمە دیوی ژیانی خۆشی شێخی تەریقەتە، دیوەکەی دیکە جێگەی حەلقەی زیکری دەروێشانە، کار و کاسبییان تەنیا ئەمەیە.

٢- لەگەڵ مرۆڤایەتیدا:

نالی باوەڕی بەوەیە ئادەمزادی دڵسۆز نابێ خۆپەرست بێ، تەنیا بیر لە خۆی و کەسوکار و نزیکەکانی بکاتەوە، بەڵکو پێویستە بیر لە هەموو کەسێک بکاتەوە و بەهانای هەموو لێ قەوماوێک بگا و دەستی یارمەتی بۆ هەموو بێ دەسەڵاتێک درێژ بکا، بەم جۆرە لای نالی مرۆڤپەروەری ئەوەیە هەموو مرۆڤایەتی بگرێتەوە:

من لە تەوری عالەم و جەوری فەلەک

زەربی لازیب زەخمی بێ مەرهەم دەخۆم

تالی بێ یار و دیاری تار و مار

عەلقەمی چی ئەرقەمی چی سەم دەخۆم

نەوعە ئینسانێ هەیە غەم قووتییە

من غەمی خۆم و غەمی عالەم دەخۆم

غەم دەڵێ (نالی) کە غەمخواری دەکا

ناعیلاجم من بەنی ئادەم دەخۆم

لەگەڵ ئەوەی ئەم شیعرە لە وێنە هونەراوییەکانیدا جۆرە داهێنانێکی ڕۆمانتیکییانەیان تێدایە، بەئاشکرا ئەدگارێکی کۆمەڵایەتیشیان پێوەیە بەوەی نالی نەوەکو تەنیا غەمی خۆی دەخوا، بەڵکو غەمی هەموو خەڵکی دەخوا و بیریان لێ دەکاتەوە، بەڵام نوکتەیێکی هونەری گەلێ بەرزی تێدایە بەوەی هەر کەسە سەودا و غەمێکی هەیە، بەتایبەتی شاعیران؛ یەکێک شێت و شەیدا و گرفتاری یارە خۆشەویستەکەیەتی، ئەوی تر دووچاری ئاوارەیی و غوربەت بووە، یەکێکی تر پاشە و پێش سواری کەر کراوە و ماستی بەسەرا کراوە، چونکە داوای مافی میللەتە ڕەش و ڕووتەکەی کردووە. دەیان و سەدان و هەزارانی لەم بابەتە، ئەمانە هەموویان عاشقن، عاشقی دلبەر لەگەڵ عاشقی نیشتمان و لەگەڵ عاشقی ڕەش و ڕووتان عاشقێکن هیچ جیاوازییێک لە نێوانیاندا نییە. هەموویان غەمبارن، لێو بەبارن، نالی یەکێکە لەمانە، یا سەرۆکیانە، غەمی خۆی و غەمی هەموویان دەخوا، لەبەر ئەوەیە هونەروەرانە دەتوانێ تەعبیر لە غەمی دڵ و دەروونی هەموویان بکا.

دڵداری

سروشت سەرچاوەییێکی بنچینەییە بۆ هەموو ناوەرۆکە دڵدارییەکان، نالی هەمیشە هەوڵیداوە بیانخاتە چوارچێوەی شیعرەکانیەوە، لەبەر ئەوەیە هەندێ جار شاعیر هەموو سروشت دەکا بەیارەکەی، بەڵام بێ گومان یار لە سروشت جوانترە، هەرچۆنێ بێ ئاشکرا و دیارە نەوەکو تەنیا لە شیعرە دڵدارییەکانی شاعیردا، بەڵکو زۆربەی هەرە زۆری بەرهەمی شیعری داگیر کردووە، واتە ڕەشبینی نالی لە دڵداریدا لە ئەنجامی سەرنەکەوتنیەتی لە تاقیکردنەوەی خۆشەویستیدا، کەچی لای ئەورەحمان بەگی سالم لە بەئەنجام نەگەیشتنی چارەنووسی نەتەوەیی میللەتی کوردە، بەڵام لای مستەفا بەگی کوردی ڕەشبینی لەناو تەمومژی سۆفیزمدا ون بووە.

غەزەلە دڵدارییەکانی نالی زادەی خۆشەویستی حەبیبەیە، ئەو کچە هەبێ یا نەبێ، بووکی خەیاڵ بێ یا هەر شتێکی تر بێ، گرنگ نییە، ئەو کچە دەورێکی باڵای بووە بۆ دروستکردنی مانا و وێنە لە لای شاعیر. لە هەندێ لەو شیعرانەی شاعیر باس لە پێوەندی سۆز و دڵداری نێوان خۆی و حەبیبە دەکا، زنجیرەی بیر و باس و ڕووداو هارمۆنییێکیان تێدایە، واتە دێڕە شیعرەکان لە ڕووی ناوەرۆکەوە پێوەندییان بەیەکترییەوە هەیە و، وە نییە هەر دێڕە شیعرێکی لە لایەن ماناوە بەتەواوی سەربەخۆ بێ.

یەکێ لەو غەزەلانەی وێنەییێکی ڕوون و ئاشکرا بەدەستەوە دەدەن لە بارەی پێوەندی نالی بەحەبیبەوە لەم ماوەیەدا دەیخەینە بەرچاو.

دەستم لە گەردەنی خۆت هەڵمەگرە ئەی حەبیبە

وە بزانە خوێنی خۆمە، یا مننەتی ڕەقیبە

شاعیر دەیەوێ بەحەبیبەی خۆشەویستی بڵێ من کوژراوی تۆم لە ڕێگەی دڵداریدا، واتە خوێنم کەوتۆتە سەرت و ئەو خوێنە لە ئەستۆی تۆیە، لەبەر ئەوە لێم مەگرە کە دەست لە ملت دەکەم، ئەمە خوێنی خۆمە و وەری دەگرمەوە، هەروەها کوشتنی من لە لایەن تۆوە مایەی بەختیارییە بۆ ڕەقیب و مننەتێکی گەورەی دەکەوێتە سەر، چونکە بەنەمانی من تۆ بۆ ئەو دەبی.

لەمەوە نالی دەکەوێتە ئەوەی خۆی گەلێک بچووک و نزم بکاتەوە لە دڵداریدا بۆ ئەوەی حەبیبە گەلێک گەورە و باڵا خۆی بنوێنێ. بێ گومان ئەم خۆ بەبچووک زانینە تەنیا لە گێتیی دڵداری نالیدا ناکەوێتە بەرچاو، بەڵکو دڵداری لە سەرانسەری ئەدەبی کلاسیکیدا سنووری بۆ نییە و گەورە و بچووک و سوڵتان و گەدای تێدا نییە، هەموو شاعیرێکی عاشق پێویستە خاکی ژێر پێی نازەنین بێ.

سەر بەردەبازی ڕێتە، تەن تەختەبەندی جێتە

دڵ مەیلی خاکی پێتە، ڕووح ماڵی خۆتە بیبە

تۆ نەوشکۆفە وەردی، من مایلم بەزەردی

تۆ هەم سەرت نەسیمە، من هەم دەمم لەهیبە

نالی سەری خۆی کردووە بەبەردەباز بۆ حەبیبە لە پێناوی ئەوەی ئەگەر تووشی جۆگەلەییێک هات پێی

لەسەر سەری شاعیر دابنێ بۆ پەڕینەوە، هەروەها لەشیشی دەکاتە ئەو تەختەی شەو لەسەری دەخەوێ. ئەوەندە گیرۆدەی حەبیبەیە ئارەزوو دەکا پێ لە دڵی بنێ، گیانیشی کە مایەی ژیانیەتی ئەگەر هی ئەوە، هەموو کاتێک دەتوانێ بیباتەوە.

لە دڵداریدا ئەنجامی دڵدار و دلبەر یەک دەبێ، نالی و حەبیبە یەکتری تەواو دەکەن جا با گەورەیی و بڵندییەکە هەمووی بدرێ بەحەبیبە و بچووکی و نزمییەکەش هەمووی بدرێ بەشاعیر، یاخود بەشێوەییێکی دیکە گەورەیی و بڵندییەکە هەمووی بۆ حەبیبە بێ بەرامبەرەکەشی کە (هیچ)ە بۆ شاعیر بمێنێتەوە. ئەمە بەلای شاعیرەوە (بوون) و (نەبوون)ە. لە دێڕی داهاتوودا نالی ئەم بوون و نەبوونە بەشێوەییێکی هونەری زیاتر ڕوون دەکاتەوە و دەڵێ: تۆ، واتە حەبیبە گوڵی سووری غونچەییێکی تازە پشکووتووی، هاوسەرت بای شەماڵە و لە بەهار یا لە ژیانی بەهاریدای، بەڵام من زەرد هەڵگەڕاوم و لە پاییز یا لە ژیانی پاییزیدام، گڕ و گڵپەی ئاگر هاوڕێ و هاودەمی منە. نالی حەبیبەی کردووە بەگوڵی سووری تازە پشکووتوو، بەڵام خۆی کردووە بەشتێکی دیاری نەکراوی کەساسی زەرد. لێرەدا مەبەسی شاعیر ئەوەیە خۆی بکا بە(مۆم) یا (پەپوولە) وەکو لە مانای شیعرەکەدا دەردەکەوێ بەبێ ئەوەی ناویان ببا. نالی دەڵێ حەبیبە گوڵی سووری غونچەی تازە پشکووتووە و هاوسەری بای شەماڵە کە دەیبزوێنێ و دەیلەرێنێتەوە گەشەی زیاتر دەبێ، ئەمە (بوون) و (ژیان)ە، بەڵام شاعیر مۆمە هاوڕێی زمانی ئاگرە، یا پەپوولەیە و هاودەمی ئەو گڕەیە، لە هەردوو باردا بەرامبەر بەحەبیبە (نەبوون) و (مردن)ە، یەکەمیان دەتوێتەوە و نامێنێ، دووەمیان دەسووتێ و دەبێ بەزوخاڵ.

لەدوای ئەمە شاعیر دەیەوێ وێنەییێکی تر یا ڕەوشتێکی تر بۆ (بوون) و (نەمر)ەکە کە دلبەرەکەیەتی دروست بکا. ئەویش ئەوەیە ئەم نازەنینە لە خۆیدا زۆر ناسکە، بەڵام کردەوەکانی قورسن و ئازاری خەڵکی دەدەن:

شاهێنی دیدەبازە، مەستی شەرابی نازە
دڵدار و دڵنەوازە، دڵکێش و دڵفرییە
ئەو تیفلە خوردە ساڵە، هەرچەندە وەک غەزالە
ئەمما کە هاتە نەخچیر، شیر سەولەت و مەهیبە
دڵ پەی دەکا نیگاهی سەهمی موژدەی سیاهی
ڕەمزی هەموو بەلایە، غەمزەی هەموو موسیبە

لە وەسفی دلبەردا نالی لە چاوبازی دەگەڕێ، لە شاهێندا ئەو باڵندە چاو جوانەدا دەیدۆزێتەوە، لەگەڵ یارەکەی بەرامبەری دەکا، دڵی مەست و سەرخۆش بووە بەشەرابی ناز و عیشوە و لەخۆبایی نەوەکو شەرابی ئاسایی. ئەو یارە خاوەن دڵ و دلاوەر و عاشقە، ئارامی دڵی شاعیرە و خۆشی دەگەیەنێتە گیان، دڵ دەکاتەوە و ڕایدەکێشێ و جارجارەش هەڵی دەخەڵەتێنێ. یارم هەرچەند تەمەنی بچووک و منداڵە و ناسک و نەرم و نازدارە وەکو مامز دەبێ خۆی نێچیر بێ و ڕاو بکرێ، بەڵام کە دەچێتە ڕاووشکار وەکو

شێر بەتوانا و هێز و هەیبەتە، بەسام و ترسێنەرە، دیارە لێرەدا مەبەسی ڕاوکردنی عاشقە. دڵی ئەو عاشقە کون دەکا بەنیگاییێک کە لەم ڕوانینە تیرێک کە برژانگی ڕەشیەتی دەردەپەڕێ و دڵی عاشق دەسمێ، بزووتنەوە نهێنی و داپۆشراوەکانی کە وەکو تەلیسم وایە کارەسات و گرفتاری و ڕەنجەڕۆیییە بۆ عاشق و، تیری چاوەکانیشی هەموویان بەناو دڵ کە جەرگەی مەبەسە دەکەون و دەیسمن.

نالی لەم هەموو کارەساتەی بەسەر دڵیدا هاتووە و تیرەباران کراوە بەڕووداوێکی خۆش و بەختەوەر دادەنێ، چونکە ئەم ئازارە لە ئەنجامی دڵدارییە، کە دڵداری ببێ مانای ئەوەیە ژیان هەیە، بەڵام ئەگەر دڵداری نەبێ مانای وشکی و مردنە. لەبەر ئەوەیە قسە لەگەڵ چاوی خۆی دەکا و پێی دەڵێ تۆ پڕ لە پەشیمانی و ئەفسووس و داخی گرانی، دڵیش پڕ لە غەم و غەرامەتە لەبەر دڵداری، ئەمە بەختیارییە بۆ من، لەبەر ئەوە تۆ فرمێسک بۆ وشکەسۆفی بڕێژە چونکە لەم ژیانە تەڕ و ئاودارەی دڵداری بێ بەشە.

ئەی چاوی پڕ نەدامەت، دڵ پڕ غەم و غەڕامەت
بگری کە وشکەسۆفی، لەم فەیزە بێ نەسیبە

لە پاش ئەمە نالی لەگەڵ تەنیایی قسە دەکا، ئەو تەنیاییە کپی و بێ دەنگی نییە، بەڵکو تەنیاییێکە ئاژاوە و تەنگوچەڵەمەی دڵداری دەنێتەوە، دوژمنایەتی دەخاتە ناوەوە، ئینجا لەگەڵ سیما قسە دەکا، ئەو سیمایەی خۆی بەڕەنگێک دەنوێنێ وەکو چۆن هەیە وا بەبێ ئەوەی ڕووتوش بکرێ و، دەڵێ پێویستە زەردی ڕەنگی تۆ ئەو زەردییە بێ کە عاشق هەیەتی، نەوەکو ئەو زەردییەی تاوانبار هەیەتی. ئەوەی ئاشکرایە ئەوەیە عاشق و تاوانبار هەردووکیان ڕەنگیان زەرد دەبێ. یەکەمیان لەبەر عەشق و دڵداری، دووەمیان لەبەر ترس و خەجاڵەتی، جا تۆ زەردی عاشقان بە نەوەکو زەردی ڕێگر و ئەشقیای بەدبەخت.

ئەی خەڵوەتی موڕایی، بێ ڕەنگی خود نومایی
ڕەنگ زەردی عاشقی بە، نەک زەردی ڕووشەقی بە

نالی سەر دەقی ئەم غەزەلەی بەناوی حەبیبەی بووکی شیعرییەوە شکاندووە، بەناوی ئەویشەوە کۆتایی پێ هێناوە.

(نالی) لەبی حەبیبە، هەم تیبە هەم تەبیبە
خولاسەوو لەبیبە، فەرمانبەری لەبی بە

شاعیر هەوڵی داوە جوانییەکانی کە لە حەبیبەدا هەیە لە دەم و لێوی کۆیان بکاتەوە و دەڵێ دەم و لێوی حەبیبە بەبۆن عەتر و عەبیرن، لە دڵدانەوە و ئاراستەکردنی خەڵکی بۆ کاری چاک پزیشک و حەکیمن، پاک و ساف و بێ غەشن، واتە قسەی بێ تام و بۆیان لێ دەرناچێ، هەروەها بەهۆش و پڕ بیر و هوشیار و خێرخوان، واتە قسەی قووڵ و پڕ مانا و ماقووڵ لێیان دێتە دەرەوە، لەبەر ئەوەیە دەبێ سەرت دانوێنی و خزمەتکاری هەموو فەرمانێک بێ کە لەم دەم و لێوە دێتە دەرێ و ئارەزووەکان جێبەجێ بکەی.

سروشتی دڵداری لە شیعری نالیدا وەک دیاردەییێکی زەمینیی دوور لە دڵداریی سۆفیزمی دەکەوێتە ڕوو، بەشی زۆری هەناسەییێکی ڕەشبینی پێوە دیارە، لەو کەمتر پێوەندی بەدەستبازی و ماچوموچەوە هەیە.

وەسف

سروشت و هەستی دەروون یەکتری تەواو دەکەن، لە غەزەلی کوردیدا ئەم جۆرە شیعرە بەگشتی و لە لای نالی بەتایبەتی ڕەونەقێکی ناسکی ڕۆمانتیکی هەیە. جوانیی سروشتی کوردستان هەوێنێکی گرنگی شیعری نالییە، ئەم سروشتە دەوڵەمەند و ڕەنگینە، شاعیر هەندێ لە دیاردە تایبەتییەکانی سروشتی کوردستان لە شیعریدا بەکاریان دەهێنێ.

نالی یەکجار پابەندی سروشتە و هەرگیز بەوشکی وەری ناگرێ، بەڵکو هەندێ جار چەند دیمەنێکی ڕەنگاوڕەنگ و هەمەجۆر لە نیگارێکدا کۆ دەکاتەوە و ورد و درشتی ئەو سروشتە دەجووڵێنێ:

گوڵ تاجی لەسەر ناوە چەمەن مەخمەلی پۆشی
هات مۆژدە کە خیلعەت گەییبە بەر بەمویاهات

گوڵ پشکووتووە، زەوی فەرشی سەوزی پۆشیوە، ئەم جلوبەرگە بەخەڵات دراوەتە زەوی، ئەوەندە جوانە بەلەخۆباییبوونێکەوە خۆی دەنوێنێ. لەسەر ئەم خاکە ڕەنگینەدا بلبل و قومری دەخوێنن، درەخت حەیرانی ئەم ئاوازەن، بەشنەی بای شەماڵ سەریان دەلەقێنن:

هات زەمزەمەیی بلبل و ئاوازەیی قومری
هات بادی سەبا دێن و دەچن عەرعەر و بانات

گوڵ و گەڵای دار ئەوەندە زۆرن وەکو ئەستێرەی ئاسمان لەو دەشتەدا بڵاو بوونەتەوە، واتە وێنەی ئاسمان شەوقی زەوییە لەوی ڕەنگی داوەتەوە:

نەجم و شەجەر و نێرگس و ئەنواری شکۆفە
جیلوەی چەمەنن یەعنی زەمین بوو بەسەماوات

لە شیعرێکی تریدا نالی هەندێ ڕووداوی هەستی دەروونی خۆی و ئەندامی لەشی خۆشەویست لەگەڵ ڕووداوی سروشت بەرامبەر و بەراوورد دەکا. لەوانەیە هەست بەوە بکرێ شاعیر هەندێ قاڵبی ئامادەکراوی وەرگرتووە، ئەمە ڕاستە شاعیرانی گەورەی ڕۆژهەڵات لەم کارە بەدوور نین، بەڵام هەر لەم قاڵبە ئامادەکراوانەدا نالی وەستایەتیی نواندووە و وێنەی تازەی داهێناوە.

لەم شیعرەی خوارەوەدا شاعیر وردەکاری لەوەدا نواندووە، کە بەزۆری لە نیوەدێڕی یەکەمدا ڕووداوێکی هێناوەتەوە لە هەستێکی خۆی یا ئەندامێکی خۆشەویستەکەی پێک هاتووە، لە نیوەدێڕی دووەمدا هەندێ بزووتنەوەی سروشتی لە بەرامبەر داناوە:

عاشقی بێ دڵ دەناڵێ مەیلی گریانی هەیە
بێ شکە هەورە تریشقە تاوە بارانی هەیە

عاشقی شەیدا لە دووری خۆشەویست دەگری و دەناڵێنێ، دەنگیناڵینی ئەوەندە بڵندە وەکو هەورە تریشقە وایە، فرمێسکی ئەوەندە زۆرە وەکو بارانی سەر بەکڵاوەیە:

چاوی من دەمدەم دەڕێژێ ئاوی ساف و خوێنی گەش
دا بڵێن دەریایی عوممان دوڕڕ و مەرجانی هەیە

چاوم فرمێسکێکی زۆری لێ دێتە خوارێ، ئەم فرمێسکە هەندێ دڵۆپی سافە وەکو ئاو، هەندێکی تری سوورە وەکو خوێنی گەش. بۆ زۆری هێندەی زەریاییێکە، ئەمە وەکو زەریای عوممانە کە دوڕڕ و مەرجانی تێدایە، دوڕڕەکە سپییە وەکو فرمێسکە سپییەکان و، مەرجانەکەش سوورە وەکو فرمێسکە خوێناوییە سوورەکانی شاعیر:

ڕوومەتی وا دادەپۆشێ ئەو بەپێچی زولفەکەی
دا بەڕۆژیش پێی بڵێن شەمعی شەبستانی هەیە

لێرەدا شاعیر دەیەوێ بەڕۆژ شەو دروست بکا بۆ ئەوەی سووچێکی کوڵمی لە بریسکە و ڕووناکی بکا بەچرا، ئەگەر ئەم وێنەیە دەربکەوێ تاریکییەکە بەڕووناکی دەگەڕێتەوە. خۆشەویست زولف و پەرچەمی لەسەر ڕوخساریدا بڵاو دەکاتەوە، ئەم ڕوخسارە سپییە ڕەونەقدارە بەهۆی قژی ڕەشەوە لە ڕووناکییەوە دەبێ بەتاریکی. ئەو بەشەی لە ڕوومەت و کوڵم کە لە کەلێنی مووەکاندا دیارن، سپی دەچنەوە، ئەمە دەکاتە ئەو مۆمەی جێگەی نوستنی شەوی ڕووناک دەکاتەوە. لێرەدا شەو و ڕۆژ لە ڕووداوەکانی سروشتن. لەمەوە نالی ڕوو دەکاتە ئاسمان بۆ ئەوەی لەوێش شتی وا بدۆزێتەوە لە هەندێ ئەندامانی خۆشەویست بکەن:

ئاسمانی حوسنی مەحبووبم بەئەبرۆ و زولف و ڕوو
دوو هیلال و دوو شەو و دوو ماهی تابانی هەیە

ئاسمانی جوانی دلبەر ڕوخساریەتی، واتە دەموچاو، لە ڕوخساریشدا ئەوەی سەرنجی شاعیری ڕاکێشاوە برۆ و زولف و کوڵمە، دیارە لەبەر ئەوەش ئاسمانی پێ وتووە چونکە هیلال و شەو و مانگ لە ئاسمانا دەبن. ئیتر شاعیر دەڵێ ئاسمانی جوانی دلبەر وەکو ئاسمانەکەی گەردوون نییە، چونکە ئەم ئاسمانە تەنیا یەک شەو و یەک هیلال و یەک مانگی چواردەی تێدا دەبێ و بەهیچ جۆرێکیش هیلال و مانگی چواردە پێکەوە دەرناکەون، بەڵام ئاسمانی جوانی دلبەر دوو هیلال کە دوو برۆیە، دوو شەو کە جووتە زولفەکانیەتی و دوو مانگی چواردە کە دوو کوڵمەکانیەتی، هەموویان بەجارێک کۆبوونەتەوە.

شاعیر لە دەموچاو و لێوەکانی بەرەو خوار دەبێتەوە بۆ لای سنگ و مەمک:

یا لەبی یا سینەشی هەردوو بەدەرخا دا بڵێم
لەعلی ڕوممانی هەیە یا لەعل و ڕوممانی هەیە

ئەگەر پیاو تەماشای لێو یا سنگی دلبەر بکا، لەعلی ڕومان و لەعل و ڕومان دەبینێ. لەعلی ڕومان دەنکی هەنارە، بۆ سووری لێوە چونکە لەگەڵ ئەمە بەراووردی دەکا. لەعل بەمانای گۆی مەمک و هەناریش مەمک خۆیەتی، ئەمەش سنگ و بەرۆکی دلبەرە. بەشێوەیێکی تر شاعیر دەڵێ: با دلبەر لێو و سنگی بەدەرخا و پیشانمانیان بدا، بۆ ئەوەی چاومان بەلێوی بکەوێ کە وەکو دەنکی هەنار سوورە، سنگیشی لەعل و هەناری هەیە، واتە گۆی سووری وەک لەعل و مەمکی هەنارییە.

لە پاشانا شاعیر دلبەرەکەی دەکاتە ئاژەڵی کێوی ئەوەی لە ئادەمزاد دەڕەوێتەوە لە ترسی پلار و توانجی ڕەقیبی خوو و ڕەوشت سەگانی.

وەحشییە لێمان لەبەر تەعنەی ڕەقیبی سەگ سیفەت
ڕاستە هەرزی ڕووحێ بۆ وەسواسە شەیتانی هەیە

لەناو کوردەواریدا ئەفسانەیێکی وا لە ناوەوەیە لە ئەنجامی بیروباوەڕی ئایینی زۆر کۆنەوە هەڵقوڵاوە، گۆیا هەموو گیانلەبەرێک، بەتایبەتی ئادەمزادێک شەیتانێکی هەیە، ئەمە ڕێگەی خراپە و دوودڵی پیشان دەدا، ئەو کارە خراپەی مرۆڤ دەیکا لە ئەنجامی هاندان و ڕێ پیشاندانی ئەو شەیتانەیە، جا شاعیر لێرەدا دان بەوە دادەنێ کە بۆ وەسواسە و چاوەزار و دوودڵی هەموو مرۆڤێک شەیتانێکی هەیە، وەکو ئەو شەیتانەی دلبەر وا لێ دەکا لێمان دوور بکەوێتەوە.

شاعیر هێشتا وازی لەو وێنەیە نەهێناوە، ئەو مێرغوزارەی ئاژەڵی کێوی تیایە و ئەم کێوییە خۆشەویستەکەیەتی، بێ گومان ئاژەڵەکەش دەبێ مامز بێ. پێش ئەوەی باس لە سرکی و جموجۆڵی بکا، دەڵێ:

دڵ موشەببەک بوو لەبەر ئێشان و نیشانی موژەت
حەیفە قوربان ئاخر ئەم نیشانە ئێشانی دەوی

چاو ئەوەندە تیر ئاراستەی دڵی عاشق دەکا هەمووی کون کون دەبێ، وەکو پەنجەرەی لێ دێ، بەڵام جێی داخە ئەم هەموو تیرە ئاراستەی دڵ بکرێ چونکە هەموو برینە، برینێکی بەئێش و ئازار و دژوار.

ئینجا شاعیر دێتەوە لای مامزە کێوییەکە و دەڵێ، مامزە کێوی بەهیچ جۆرێ ناتوانێ لە مرۆڤ نزیک بکەوێتەوە و هەمیشە لێی دوور دەکەوێتەوە، لەبەر ئەوەیە بۆ ماوەی چاو قوچانێکیش ناتوانێ چاوی پێی بکەوێ واتە لێی نزیک ببێتەوە:

لەحزەیێک و لەمحەیێک چاوم بەچاوی ناکەوێ
کێ دەڵێ وەحشی غەزالە مەیلی ئینسانی هەیە

ئینجا شاعیر دەکەوێتە وردەکاری لە وشە و مانا، بەدلبەری دەڵێ:

تۆ ئەگەر هەستی لە جێ ڕاوەستی دەهری و کافریش
دێن دەڵێن بێ شک قیامەت ڕاستە هەستانی هەیە

کورد کە دەڵێ (قیامەت هەستاوە) مانای ئەوەیە کارێکی گەلێ گەورە ڕوویداوە، واتە دلبەری شاعیر کە هەڵدەستێتە سەر پێ ئەوەندە جوان و بێ وێنەیە وەکو ڕووداوێکی گەلێک گەورە ڕوویدابێ، جا بۆ ئەمە کەسی خودا نەناس و کافریش باوەڕ بەخودا دەکەن و دەڵێن خودا هەیە، کە ئەو هەبێ دیارە ڕۆژی قیامەتیش هەیە. لێرەدا هەڵسانە سەر پێی دلبەر لەگەڵ هەڵسانی قیامەت بەراوورد کراوە. بێ گومان چۆن کەس نییە بڵێ ئەم دلبەرە جوان نییە، هەروەها کەسیش نییە بڵێ قیامەت هەستانی نییە.

لە بڕەشیعرێکی تریدا نالی هەندێ دیاردەی سروشت وەردەگرێ و بەرامبەر چەند وێنەیێکی هەست پێکراوی دادەنێ لە لەشی دلبەرە خۆشەویستەکەی. ئەمە لەوانەیە زیادەڕۆیی زۆری تێدابێ بەوەی شتێکی یەکجار بچووک بەرامبەر شتێکی یەکجار گەورە دادەنێ، بەڵام سەرکەوتنی شاعیر لەوەدایە کە جەوهەرێکی لەیەکچوو لە هەردوو شتی زۆر گەورە و زۆر بچووکدا دەدۆزێتەوە، بەمە وێنەیێکی تازە دروست دەکا:

لە دوگمەی سینە دوێنێ نوێژی شێوان
بەیانی دا سپیدەی باغی سێوان
لە خەوفی تەڵعەتی ڕۆژ هەر وەکو شێت
بەڕوو زەردی هەڵات و کەوتە کێوان

کات ئێوارە بوو، ڕۆژئاوا بووبوو، کە گرێی سوخمەی دلبەر کرایەوە، ڕووناکی بەیانی لە باغی سێوان پەیدا بوو. واتە مەمکەکانی سێون، سنگی باغی سێوانە، مەمکەکانی ئەوەندە بەبریسکە و ڕەونەق بوون، ئەگەرچی ڕۆژئاوا بوو، بەڵام سەرلەنوێ بەیانی دا بەهۆی دەرکەوتنی مەمکەکانی. ئاوابوونی ڕۆژ لەبەر ئەوەبوو لە دەرکەوتنی دلبەر ترسا؛ چونکە ئەو لەو جوانتر و بریسکەدارترە بۆیە، وەکو شێت و لەبەر خەجاڵەتی لە جوانی یار ڕووشی زەرد بووبوو هەڵات و کەوتە ناو کێوانەوە.

لێرەشدا شاعیر مەمکی خۆشەویست لە جوانی و بریسکە و ڕەونەقدا بەرامبەر بەڕۆژ دادەنێ، نەوەکو لە بەرامبەریەکەدا وەکو یەکن؛ بەڵکو لەویش بەشەوقتر و ڕووناکترە، تەنیا لەبەر ئەوەشە لە شەرمی ئەو ڕای کردووە. بێ گومان ڕوو زەردی ڕۆژیش دوو مانا دەگەیەنێ، یەکەمیان بەڕاستی ڕووی زەردە، واتە ڕەنگی زەردە، دووەمیان خەجاڵەت وای لێ کردووە ڕووی زەرد هەڵگەڕێ لەبەر جوانی مەمکەکانی.

دیسانەوە لە ڕووی زیادەڕۆییەوە (موبالەغەوە) نالی باس لە فرمێسک دەکا وەک ڕەمزی گریان، گریانیش بەڵگەی دڵگوشراوی عاشقی بێ چارەیە، شاعیر دەڵێ فرمێسکەکانی زۆر سوێرن، فرمێسک هەرچەندە سوێر بێ مانای ئەوەیە خاوەنەکەی دڵسووتاوترە. ئەم فرمێسکە بەرامبەر بەئاوی زەریا دادەنێ، ئاوی زەریا گەلێ تاڵ و سوێرە، بەڵام نەوەکو زەریای ئاسایی؛ بەڵکو زەریای خوێ، واتە شتێکی گەلێ گەلێ سوێر. جا بۆ پێوەندی دانان لەنێوان ئەم دوو شتە فرمێسک و زەریای خوێ، چاو دەکاتە پێوانە. چاوێکی یەکجار بچووک بەرامبەر زەریایێک، بەمەرجێ ئەو چاوە پێوانەی هەموو ئاوی زەریاکە بێ:

دوو چاوی من کەوا کەیلی سریشکن
دەپێوون ئاوی بەحری خوێ بەپێوان

لەم وێنەیەدا شاعیر لە ڕووی ڕەوانبێژییەوە هەوڵ دەدا زیاتر بایەخ بەوشە بدا، وشەی (پەشێو) دووبارە و سێ بارە دەکاتەوە بۆ ئەوەی بڵێ نابێ سەرزەنشتی ئەوە بکەی کە دڵ ئەمشەو پەشێوە، ئەم پەشێواوییەی لەبەر پەرچەم پەشێوانە، واتە ئەو جوانانەی سەر و پەرچەمیان پەشێواوە. لە ڕووی هونەرییەوە هەندێ جار ئارایشکردنی سەروقژ کە جوانی دەکا، پێچەوانەکەی پەشێوان و نارێکی هەندێ جاری دیکە جوانتری دەکا:

مەکە لۆمەی پەشێوی دڵ کە ئەمشەو
پەشێواوە لەبەر پەرچەم پەشێوان

ئینجا شاعیر ئاوڕ لەمەی و مەیخانە دەداتەوە. خواردنەوەی مەی مەزەی گەرەکە، بەڵام مەزەی نالی ماچە، ئەگەر ئەو ماچە نەبێ شەراب ناخواتەوە چونکە مەزەی دیکەی ناوێ:

شەرابی لەعلی ڕومانی لە (نالی)
حەرامە بێ مەزەی ماچێکی لێوان

شاعیر لەم دێڕەدا ئەوە دەخاتە ڕوو، شەرابی ڕەنگ سووری یاقووتی و دەنکە هەناری ناخواتەوە ئەگەر مەزەکەی ماچی لێوان نەبێ.

لە شیعرێکی تریدا نالی دیسانەوە هەندێ وێنەی پڕ لە سۆز دادەهێنێ لە بابەت بەشێک لە ئەندامە جوانەکانی نازەنین، یا بەشێک لە ئارەزووەکانی، کاری سروشت لەم وێنانەدا ئاشکرا و دیارە:

یار دڵی خوێنین و چاوی پڕ لە گریانی دەوێ
ئارێ ئارێ گوڵ لە باغان ئاوی بارانی دەوێ

دلبەر دڵی سووتاو و چاوی پڕ لە فرمێسکی دەوێ، واتە ئارەزووی دلبەر ئەوەیە لە دڵدار دوور بێ، یا خۆی دوور بخاتەوە، وەکو چۆن گوڵ لە باغان دەم دەم بەبێ برانەوە ئاوی دەوێ، وە چۆن بەبێ ئاوی باران ناژێ و وشک دەبێتەوە، هەروەها یاریش ناتوانێ هەڵبکا بەبێ ئازاری دڵدار و ئەوەی سووتاوی دڵ و فرمێسکی چاوە.

دیسانەوە جارێکی تریش لە گوڵی باغی ڕووی زەوی و بارانی نێوان ئاسمان و ئەرز، شاعیر بەرەو ئاسمانی بڵند و دوور دەڕوانێ بۆ دەرهێنانی وێنەی تازە:

هەر کەسێ ڕووی تۆ دەبینێ خۆی بەقوربانی دەکا
چونکە ئەبرۆی تۆ هیلالی عیدە قوربانی دەوێ

هەر کەسێ ڕووی دلبەر ببینێ خۆی دەکاتە قوربانی بۆی، چونکە وەکو ئاسمان وایە، لەناو ئەم ئاسمانەدا مانگی تازە هەیە، ئەم مانگە برۆی خۆشەویستە، کە مانگی تازە دەربکەوێ دەکرێ بەجەژن، دیارە جەژنیش قوربانی دەوێ، قوربانییەکەش دڵدارە، ئەمە پێوەندی بەجەژنی قوربانی موسوڵمانانەوە هەیە.

نالی جارێکی تریش بەمەبەسی زیادەڕۆیی شتی یەکجار بچووک بەرامبەر بەشتی یەکجار گەورە دادەنێ (فرمێسک) و (ئاگری دڵ) بەرامبەر (ئاوی تۆفان) و (دۆزەخ)، لێرەدا مەبەسی ئەوەیە بڵێ سۆزی دڵ ئەوەندە گەرم و بەکوڵە، ئاگری ئەوەندە زۆرە بەفرمێسکی چاو با زۆریش بێ دا نامرکێتەوە، ئاگر و سۆزی ناو دڵ ئەوەندە زۆرە هێندەی دۆزەخە، بێ گومان دۆزەخیش دیاردەییێکی یەکجار گەورەیە مەگەر بەئاوی تۆفان بکوژێتەوە، ئاوی تۆفان ئەوەندە زۆرە وشکایی لەسەر ڕووی هەموو زەوی ناهێڵێ و گۆی زەوی دەکا بەئۆقیانووسێکی بێ پایان.

ئاو لە چاوانم بەخوڕ دێ ناری دڵ ناکوژێتەوە
وەک جەهەننەم ئەم تەنوورە ئاوی تۆفانی دەوێ

ئاگری ناو دڵم ئەوەندە زۆرە، هێندەی ئاگری ناو دۆزەخە، فرمێسکی چاوم بەشی ئەوە ناکا بیکوژێنێتەوە، لەبەر ئەوەیە دۆزەخ بەئاوی تۆفان نەبێ ناکوژێتەوە.

وەکو هەندێ پارچە شیعری کلاسیکی کە بەگشتی یەکێتیی دێڕەشیعری تێدایە، نالی لە شیعرێکدا بۆ گەلێ مەبەس دەڕوا، هەر لەو شیعرەدا زۆربەی دێڕەکانی لە سروشت وەرگیراون، کەچی هەندێ دێڕی تری ڕاستەوخۆ پێوەندییان بەسروشتەوە نییە:

عیشق سوڵتانێکە هەرگا ڕوو لە ویرانێ بکا
ئاهی سەرد و ئەشکی گەرم قەلبی بریانی دەوێ
دوور لە تۆ دڵ هێندە بێ ئارام و بێ حاڵ کەوتووە
ئەی مەسیحایی زەمان لەو لێوە دەرمانی دەوێ

شاعیر دڵداری دەکا بەسوڵتان، ئەو سوڵتانە سەرداری هەر مەملەکەت و وڵاتێک بێ خەڵکی ئەو وڵاتە دەبێ پێشەیان ئاه و حەسرەت بێ کە نائومێدییە، فرمێسکی گەرم بێ کە گریانە، دڵی برژاو بێ کە دوورییە لە یار. ئینجا دەڵێ دڵم لە تۆ دوورە لەبەر ئەوە بێ ئارام و بەدحاڵ کەوتووە وەکو مردوو. تۆ، واتە دلبەر دیارە مەسیحە و موعجیزاتی هەیە، کە بتوانێ مردوو زیندوو بکاتەوە؛ بێ گومان دەتوانێ زامی بریندار سارێژ بکا، دەرمانی ئەو برینەی تووشی بووە لێوی دلبەرە، واتە ماچ.

لەو کاتەی نالی لە دلبەرەکەی ماچ داوا دەکا وا دەزانرێ ئەمە ئامانجێکە نایەتە دی! کەی عاشقێکی ڕۆژهەڵاتی بەئامانج گەیشتووە! بۆچ بەئامانج بگا! ئەگەر بەئامانج بگا لەوانەیە سەرچاوەی ئیلهام و داهێنان وشک ببێ. بەڵام لەگەڵ ئەوەش مەسەلەکە وا دەکەوێتە ڕوو وەکو ئامانجەکە هاتبێتە دی. چونکە ئەگەر دڵداری داوای شتێک لە نالی بکا، ئارەزووی دەهێنێتە دی:

ڕووم ئەوا زەرد بوو وەکو پاییز لە هیجران (نالی)یا
عیشق ئێستاکەش لە من سەیری بەهارانی دەوێ

ئەمە کارێکی قورسە؛ چونکە لە دووری دلبەر ڕووی زەرد بووە، وەکو پاییز گەیشتۆتە قوناغی هەرە دوایی ژیان، لەو سەردەمەدا سەیرانی بەهار ناکرێ. لێرەدا ڕوو زەردی و پاییز و پیری بەرامبەر بەسووری

و بەهار و سەردەمی لاویەتی دادەنێ.

بەلای شاعیرەوە سروشت تەنیا بەهار و کەژەکانی دی و شاخ و گەلی و با و بەفر و باران نییە، بەڵکو گەڵێ وردە شتی تریشی تێدایە، بەقەوارە لەوانەیە بچووک بن، بەڵام بەناوەرۆک لەوانەیە زۆر گەورە بن، وەکو چۆن ئەگەر بێتو بەخەیاڵ بیر لە میسک و عەنبەر بکەینەوە، ئەوپەڕی زۆری لەوانەیە بارێک بێ، بەڵام ئایا دەبێ ئەم بارە چەند بێ بەرامبەر گەورەیی زەریا یا تۆفان، بەهار یا بەهەشت.

نالی لەناو شتی گەورە شتی بچووک دەردێنێ و وێنەی هونەری لێ دروست دەکا:

گــوڵ بەدەم بادی ســەباوە پێکەنی بلبل فــڕی
یەعنی عــاشق لازمــە دوور بێ لە یاری بێ وەفــا

گوڵێکی خنجیلانەی جوان و بلبلێکی ژیکەڵەی ڕەنگین، لەوەتەی ئادەمزاد لەسەر ڕووی زەوی پەیدا بووە، ئەمانەی کردووە بەبەڵگەی خۆشەویستی، یەکێکیان دڵدار و ئەویتریان دلبەر. بەڵام گوڵ کە بەبای شەماڵ پێبکەنێ، واتە بپشکوێ مانا ئەوە دەگەیەنی خۆشی دەوێ، ئیتر دەبێ واز لە بلبل بهێنێ، لەبەر ئەوەیە بلبل دەتۆرێ و دوور دەفرێ. ئەمە بێ وەفایییە لە گوڵەوە، ئەگەر هەر ڕۆژێ دڵدارییێک لەگەڵ یەکێکدا ببەستێ، ئەمە بێ وەفایییە و پیاو دەبێ لە یاری بێ وەفا دوور بکەوێتەوە. ئەوی ڕاستی بێ لێرەدا با هیچ پێوەندییێکی بەم کێشەیەوە نییە، گوڵ و بلبل ڕووداوێکی خۆڕسکن لە سروشتدا، ئەوەی پێوەندی نەبێ بایە، چونکە ئەگەر بێ و گوڵ بای خۆش بوێ، مانای ئەوەیە با بەرامبەر بلبل دەوەستێ، ئەمەش هیچ جۆرە لۆجیکێکی تێدا نییە، بەڵام لەبەر ئەوەی بلبل بەڕەنگێ گوڵی خۆش دەوێ نایەوێ هەتا شنەی باش لێی نزیک بکەوێتەوە.

ئینجا شاعیر دێتە سەر شتی ورد. لە جوانی ژن و دیاردەی سروشت کۆمەڵە وێنەیێکی ڕەنگاوڕەنگ تێکەڵ بەیەکتری دەکا بەبێ ئەوەی هێندەی تاڵە دەزوویێک وێنەیێک لە وێنەیێک زیاتر بایەخی پێ بدرێ، ئەگەرچی لە ئەنجامیشدا مەبەس دەرخستنی شێوەی زولفە:

عــاشـقی ســونعی حــەقم قــوربانی ڕەنگی قــودرەتم
چاوی مــاوی، خــاڵی شین، کــوڵمی سپی، زولفی سیــا
ســەرگــرانە قــافــڵــە ســالاری ڕێی چین و خــەتا
چونکە باری عــەنبــەر و مــوشکە لە زولفــەینی دووتا
حەلقە حەلقە زولفی سەر قوببەی هەیاسەکەی کەوتووە
مــەحــرەمی سڕڕە بەڵێ گــەنجــووری گــەنجــە ئەژدەها

شاعیر بەچاوێکی بەرز تەماشای ئەو وەستایە دەکا ئەوەی ئەم پەیکەرەی دروست کردووە، ئەو وەستایە کردگارە، ئەو ڕەنگانەی بۆ دروستکردنی پەیکەرەکە بەکاری هێناون یەکجار جوان و دڵگیرن، چاوی بەشینی کاڵ و خاڵی بەشینی تۆخ و کوڵمی بەسپی و زولفی بەڕەش ڕەنگ کردووە.

دوو زولفی دلبەر بۆن خۆشن، سەردار و سەرۆکی کاروانی ڕێگەی وڵاتی چین و خەتا کە مەڵبەندی

میسک و عەنبەرە کابراییێکی لووت بەرز و مەست و تووڕەیە، چونکە هەموو تاکانی کاروان بەمیسک و عەنبەر بار کراون، ئەمە بۆنی هەردوو تای زولفی دلبەرە. ئەو دەستە زولفە میسک و عەنبەرییە بەپێچ‌وپەنا و حەلقە حەلقە هاتۆتە خوارەوە لە دەوری قوببەی هەیاسەی ئەو پەیکەرە جوانە خۆی گرتۆتەوە. ئەو زولفانەی هاتوونەتە خوارووی ناوکەوە خەزێنەکە دەپارێزن وەکو چۆن ئەژدەها گەنجینە دەپارێزێ. خەزێنە و ئەو ئەندامە هەردووکیان نهێنی و شارراوەن.

ئەو خەزێنەیە ئەوەندە دڵگیر و جوان و ئاودارە، سۆفی لە دۆخی خۆیدا دەرهێناوە:

سۆفییی مەستووری ڕووتی موفلیسی خستە تەمەع
سەیری خاڵی بێ حیساب و ماچی لەعلی بێ بەها

سۆفی بەحسێب و لێکدانەوەیێک کابراییێکی داوێن پاک و بەناموس و ڕووت و بێ پارەیە و نایەوێ ماڵی ببێ، بەڵام گەنجینەی ئەو دلبەرە خستییە تەماعکارییەوە. جگە لەمە خاڵێکی زۆر لە ڕوخساری دلبەردا هەیە و ماچی دەمیش نرخی تەواو نابێ، ئەمانە هەموویان نموونەن بۆ ئەو جەواهیرانەی لەناو خەزینەکەدا پارێزراون.

گەلێ جار وێنەی موجەرڕەدی سروشت لە شیعری نالیدا دەبینرێن، بەتایبەتی کە شتێکی سروشت سەرنجی ڕادەکێشێ و لەگەڵ شتێکی دیکەی ئەو سروشتە یا دەستکردی ئادەمزاد بەراوورد و بەرامبەری دەکا. نالی لەم مانا و وێنانەی هەیە، بۆ بەڵگە گوڵی سووری لالە دەکا بەئاگردان:

لالە کــە مــەجــمــەرێکە بەبا خــۆش و گــەش دەبێ
ناوی کــە پڕ خــەڵووزە بەشــەونم کــوژایەوە

گوڵی لالە بەدیمەن وەک ئاگردان وایە، چۆن ئاگری ناو ئاگردان بە با خۆش و گەش دەبێ، هەروەها گوڵی لالەش بەم بایە دەپشکوێ و دەکرێتەوە، ئەو تۆوە ڕەشەی کە لەناو گوڵی لالەدایە وەکو خەڵووز وایە، ئەمە پشکۆی ئاگر بوو و گەشابووەوە، بەڵام شەونم کوژاندییەوە و کردی بەخەڵووز.

وەکو لە هەندێ شوێنی ئەم کتێبەدا وتراوە، هەموو شیعرێکی نالی بۆ گەلێ مەبەس دەست دەدەن و بەگەلێ جۆر مانایان لێک دەدرێتەوە، لەبەر ئەوە ئێمە هەر شیعرێک وەکو بەڵگە بۆ ئەو مەبەسە دەهێنینەوە کە بەلای ئێمەوە نزیکترینە لەو مەبەسەی ئێمە باسی لێوە دەکەین.

شانازی (فەخر)

شانازیکردن بەخۆ و خەڵکی دیکە هونەرێکە لە مەبەسە گرنگەکانی ئەدەبی کلاسیکی کوردی، شانازیکردن لای شاعیران لە خۆیانەوە دەست پێ دەکا تا دەگاتە باب و باپیر و هۆز و عەشرەت و میللەت و نەتەوەیان. ناوەرۆکی ناز و نیاز و شانازی خۆ هەڵکێشانی تێدایە، بەڵام نالی لەم مەبەسەدا لە ڕێچکەی شاعیرانی تر چۆتە دەرەوە، بەوەی تەنیا شانازی بەخۆیەوە کردووە، لە خۆشیدا شانازی بەوە کردووە شاعیرێکی چاک و مەزنە. ئەم مەبەسە وەک شێوازێکی کۆن لە ئەدەبی کوردی نوێدا لەناوچووە و باوی نەماوە، چونکە شتێکی کەسایەتییە و پێویستییەکانی کۆمەڵی تازە پەسەندی ناکا. جا ئەگەر بێتو

بەچاوی ئەمڕۆ تەماشای ئەو داهێنانە بکرێ کە لە شانازی شیعری کلاسیکی ئەدەبی کوردیدا بووە، لەوانەیە ئەو شیعرانە بخەینە ڕیزی ئەو شیعرانەی دەوریان بەسەرچووە و کۆن بوون بەوەی نرخی هونەرییان ون کردووە، بەڵام شانازیی نالی چەشنە تام و بۆییێکی تایبەتی هەیە. وەک ئاشکرایە لە بنجدا شانازی لە هونەری شیعردا ڕووداوێکی تەسکە و پێوەندییێکی ئەوتۆی بەکۆمەڵ و نیشتمانپەروەری و سروشتەوە نییە، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا لە لای نالی مانایێکی هونەری بەرزی وەرگرتووە، خوێندەوار بەدڵ کراوەیی دەیخوێنێتەوە و هیچ جۆرە خۆپەرستی و خۆ هەڵکێشانێکی پووچ و بەتاڵ و بێ ناوکی تێدا نابینێ، نالی کە دەڵێ:

فارس و کورد و عەرەب هەرسێم بەدەفتەر گرتووە
نالی ئەمڕۆ حاکمی سێ مولّکە دیوانی هەیە

مەبەسی بنچینەیی ئەوەیە باس لە نەتەوەکەی خۆی بکا و بیهێنێتە ڕیزی فارس و عەرەب کە لەو سەردەمەدا لە ناوچەی کوردستانی باشووردا شیعرێکی وا بەزمانی کوردی لە ناوەوە نەبوو بگاتە پلەی کلاسیک و شانازی پێوە بکرێ. دیارە شاعیر لە ڕووی سیاسیشەوە کوردی هێناوەتە ڕیزی ئەو دوو نەتەوەیە بەوەی دامودەسگا و دەسەڵات و دیوانی هەیە وەکو ئەوان، جگە لە دیوانی شیعر کە ڕەمزی ڕۆشنبیرییە.

لە پێشانا نالی کوردی کردووە بەخاوەن دەفتەر، واتە خاوەنی سامانی نەتەوایەتی لە شیعر و ئەدەبدا، ئینجا کردوویەتی بەخاوەن مولّک و دامودەسگای سەربەخۆیی لە سلێمانیدا. بەمە ئەوپەڕی سۆزی نیشتمانپەروەری دەردەخا، جا با خۆی لە هەموو خوێندەوارێکی تری کورد بەخوێندەوارتر دانابێ و خۆشی هەڵبژاردبێ بۆ سەرۆکایەتی ئەم مولّکە.

نالی غەزەلێکی تایبەتی نووسیوەتەوە بۆ پێداهەڵدان بەسەر خۆی وەکو شاعیرێک. لەو شیعرەدا بۆنی هیچ جۆرە خۆ هەڵکێشانێک ناکرێ، چونکە ئەگەر نالی بەم ڕەنگە باسی لە شاعیرییەتی خۆی نەکردایە و هەر شارەزایێکی تر لە شیعری نالی ئەگەر توانای ئەوەی ببووایە لەباتی نالی ئەم وشانەی بەشیعر یا بەپەخشان لە مەدحیدا بۆ ڕێز دەکرد، لەبەر ئەوەیە خوێنەری شیعری لەوە بێزی نابێتەوە کە شاعیر مەدحی خۆی کردووە، چونکە نالی باسی ڕاستییێکی کردووە و ئەو تێبینییەی بەرامبەر بەخۆی دەربڕیوە بێ گومان ڕا و تێبینیی هەموو کەسێکە.

هەروەها نالی لەم شیعرەیدا لە چوارچێوەی گشتی شانازی شاعیرە کلاسیکەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست چۆتە دەرەوە، بەوەی بەشێوەیێکی تەجریدی شانازی بەبەرهەمێک دەکا بەڕاستی بۆتە گەوهەرێکی هەرە جوان و بەنرخ لە گەنجینەی ئەدەبی کوردیدا:

بلبلی تەبعم ئەوا دیسان سەناخوانی دەکا
نوکتە سەنجی و بەزگە کۆیی و گەوهەر ئەفشانی دەکا

گیانی شاعیری بەرز کە دەکەوێتە پێدا هەڵدان و شانازیکردن بەخۆ، قسەی ناسک و بینینی جوان و

بیری تیژ وەک دانەی گەوهەر دەپرژێنێ. نالی شانازی بەخۆیەوە ناکا وەک مرۆڤ، شانازی بەبەرهەمە بەرزەکەی خۆیەوە دەکا، لەبەر ئەوە ئەگەر خۆی بەدانا و زانا دابنێ لە ڕاستی دوور نەکەوتۆتەوە، لەم لایەنەوە دەڵێ:

هەر کەسێ ئیزهاری دانایی بکات و مەقسەدی
خود پەسندی بێ یەقین ئیزهاری نادانی دەکا

ڕاستە هەر کەسێک ئەگەر داوای زانایی بکا و مەبەسی خۆ هەڵکێشان بێ، بێ گومان کەس باوەڕی پێ ناکا، بەڵکو دەبێتە هۆی ئەوەی وەکو نادان و بێ هۆش و کەم بیر لە قەڵەم بدرێ.

لە پاشانا نالی دێتە سەر (تەبع) و (فیکر) و (خامە):

زابیتەی تەبعم سوارە ئیددیعای شاهی هەیە
موحتەشەم دیوانە داوای تەختی خاقانی دەکا
شاهیدی فیکرم کە بێتە جیلوەگاهی دلبەری
شاهی خوسرەو ڕووحی شیرینی بەقوربانی دەکا
نووکی خامەی من کە بێتە مەعنی ئارایی کەمال
خەت بەخەت ئیزهاری نەقشی سووڕەتی مانی دەکا

نالی کەسێکی لووت بەرز و لەخۆباییییە، داوای شایەتی دەکا، بەڵام نەوەکو شایێکی بێ فەڕی وەک بت باوکی مرد بێ و بەمیرات تەختی بۆ مابێتەوە، بەڵکو ئادەمزادێکی بەتوانایە، دەکارێ خۆی بگەیەنەتە ئەوپەڕی بەرزی، دیوانی لە هەردوو باردا موحتەشەمە، دیوانی شایەتی و دیوانی شیعری، داوا دەکا ببێ بەخاقانی کۆمەڵ و دەوڵەت، هەروەها خۆی لەگەڵ شاعیری ئێرانی خاقانی شێروانی (١١٠٦م-١١٩٨م) بەراوورد دەکا.

لە ڕووی هۆش و بیرەوە شاعیر ئەوە دەردەخا ئەگەر ئەو هۆشە بێتە ناو بارەگا و جیلوەگای جوانی دلبەر وەسفێکی وای دەکا خوسرەوی پەروێز بەجۆرێک گیرۆدە و دلبەندی دەبێ گیانی شیرینی خۆی بەقوربانی ئەو وەسفەی نالی دەکا. جگە لەوە (شیرین) مانایێکی دیکەش هەڵدەگرێ واتە خوسرەو خۆشەویستترین کەس کە (شیرین)ی دلبەریەتی، ئەویش بەقوربانی ئەو مانا بەرزانەی شیعری نالی دەکا.

لە بابەت وێنەوە لەم شیعرەدا شاعیر باس لە نووکی قەڵەمی یا (نالە)ی دەکا، مەبەس لێرەدا وەسفی هەستی و موجەڕڕەدە، کە نەخشی وێنەی دلبەری کێشاوە گەیاندوویەتییە (کەمال) و لەدوای ئەو وێنەیە هیچی دیکە نییە. هەموو ئەو خەتانە، یا نووسینانە، یا دێڕەشیعرانە بەرهەمێکی هونەری بەرزن دەست و قەڵەمی مانی هونەروەری گەورە کێشاونەتی.

نالی لە شیعرێکیدا بایەخێکی ئەوتۆ بەزمان نادا، شیعر بەهەست تێدەگا و ئەمە جەوهەرە، هەرچی زمانە قاپە یا قاوغە دەیپارێزێ، بۆیە بەلای ئەوەوە گرنگ نییە شیعر بەچی زمانێک دەنووسرێ، بەڵکو بایەخ بەناوەرۆک و مانا دەدا. لەگەڵ ئەوەشدا ئەگەر زمان پێویست بێ بۆ دەربڕینی شیعر، ئەو کاتە خۆی

چەند زمانێک دەزانێ.

ئیستیتاعە و قووەتی تەبعم بەکوردی و فارسی
عارەبی، ئیزهاری چالاکیی و چەسپانی دەکا

بەڵام لە لایەن خەیاڵ و هەستی ناو دڵ و دەروونییەوە، ئەوە دەردەخا کە ئەو خەیاڵە ناسک و ساف و بێ غەمە، خەریکی مەشقە، واتە شیعر تۆمار دەکا لەسەر جوانی زولفە پەرێشانەکەی دلبەر:

خاترێکی شۆخ و خۆش و بێ غەم و جەمعم هەبوو
ئێستە بۆ زولفی کەسێ مەشقی پەرێشانی دەکا
هود هودی دڵ حەبسی بەلقیسی سەبای دیوە یەقین
خۆی کە دامێنگیری شاهی ئاسەفی سانی دەکا
ئەو کەسە تەحدیسی نیعمەت بێ مراد و مەتلەبی
میسلی (نالی) ئیمتیسالی ئەمری یەزدانی دەکا

ئەو برە شیعرەی لە سەرەوە پیشان درا شاعیر هەمووی تەرخان کردووە بۆ وەسفی بەرهەمی شیعری خۆی، دەشێ بکرێتە (تەعریفێکی) دیکەی شیعر و بخرێتە سەر هەموو ئەو تەعریفە زۆرانەی بۆ شیعر کەوتوونەتە ناوەوە.

نالی لە شانازیکردنی بەخۆ دەگاتە ئەوپەڕی کە کەس بەشاعیر نازانێ خۆی نەبێ:

خەڵقی کە هەموو کوودەکن و بەستەزمانن
با بێن و لە (نالی) ببیەن شیعری سەلیقی

ئینجا نەوەکو تەنیا خۆی بەمامۆستاییێکی گەورەی شیعر لە قەڵەم دەدا، بەڵکو ئەوە دەردەخا هەرچی قسەی جوان هەیە لە لایەن ئەوەوە نووسراوەتەوە، یا کە قەڵەم دەکەوێتە قسە و شیعری جوان دەنووسێ؛ بێجگە لە نالی کەس توانای ئەوەی نییە قەڵەم بەکار بێنێ:

زاهیر و باتین لەسەر لەوحی حەقیقەت یا مەجاز
ئاشنای سرری قەڵەم بێ غەیری (نالی) کەس نەما

ئیتر نالی دەکەوێتە سەر ئەوەی شیعری ئەو وێنەیان نییە، واتە تایبەتین بەخۆی، لێرەدا لەوانەیە پیاو وا زان بکا نالی دان بەشاعیرانی دیکەدا نانێ، بەڵام شیعری ئەو داهێنانێکی وای تێدایە هەر خۆی دەتوانێ کارێکی وا بهێنێتە ناوەوە:

(نالی) حەریفی کەس نییە ئولف و ئەلیفی کەس نییە
بەیتی رەدیفی کەس نییە تەفریقەنووسە گەپ دەکا

ئەگەر کەسی وا هەبووبێ شیعری نالی پەسەند نەکردبێ، یا لە شیعری نەگەیشتبێ، دیارە لەبەر نەفامی و نەزانی بووە، چونکە زێڕنگەر نرخی زێڕ دەزانێ و، مەلەوانی وەستا دەتوانێ لە زەریای قووڵی

غەزەلیدا دوڕو گەوهەری بەنرخ دەربێنێ.

بەحری غەزەلم پڕ لە دوڕ و گەوهەرە ئەمما
غەوواسی دەوێ یەعنی بەتەعمیقی بزانە
پڕ دانەیە ئەمما نەوەکو دانەیی چەڵتووک
بەحرم وتووە نەک وەکو گۆلی مەرەزانە
حوسنی نەزەرە ئەسلی نەزەر حوسنە بەعیسمەت
سۆفی کە دەکا تەرکی بەئینسانی مەزانە
ئەو گەوهەری نوکتە کە لە (نالی) دەدزن خەڵق
ئاوی نییە وەک ئاگری بێ شەوقی دزانە

واتە ئەو کێشەی (وەزنەی) کە من شیعرم پێ وتووە و بەحریشی پێ دەڵێن پڕە لە بەردی بەنرخی هەمەڕەنگ، ئەمانە وێنەی مانا و هونەری بەرزن، جوانن وەکو جەواهیر، جگە لەوە ئەو بەحرەی من قووڵە، مانای شیعرەکانم ئەوەندە بەرزن وەکو چۆن بەحر غەوواسی دەوێ تا بتوانێ سەدەف و مەرجانی بێنێتە دەر، شیعری منیش هونەروەر و زانا و شارەزای گەلێ بەرزی گەرەکە تا لە مانا و وێنەکانی بگا.

بەحر بەدوو ماناوە هاتووە، زەریا و کێشی غەزەل (عەرووز)، هەردووکیان قووڵن، دوڕ و گەوهەر بۆ بەحر، مانای بەرز بۆ شیعر؛ غەوواس بۆ بەحر تا سەدەف و مەرجان دەربێنێ، کەسی شارەزا بۆ دەرهێنان و دۆزینەوەی مانای شیعری نالی.

ئەو مانایەی لە شیعری نالیدا دەدۆزرێتەوە بەنرخە وەکو دانەی جەواهیرە نەوەکو وەک دانەی چەڵتووک لە پاش پەلکۆکردن دەبێ بەبرنج و دەخورێ، بەم جۆرە نرخی نامێنێ و دەبڕێتەوە. بەڵام بەحری من، واتە کێش و مانای شیعرم زۆر قووڵە وەکو گۆلی مەرەزە تەنک نییە، چونکە ئاوی تەنک بەرهەمی چەڵتووک دەبێ، کەچی زەریاییێکی قووڵ بەرهەمی سەدەف و مەرجان دەبێ، دیارە بەحرەکانی شاعیریش واتە شیعرەکانی قووڵن، لەبەر ئەوە مانا و وێنەی بەرزیان تێدایە.

بەلای نالییەوە خەڵکی شاعیر نین، کە شیعر دەنووسنەوە قسەی جوانی ئەو دەدزن، قسەی جوانیش ئەگەر بدزرێ دەگۆڕێ، بۆ ئەگەر قسەی دزراو لەگەڵ ئەسڵەکەدا بەراوورد بکرێن، ئەوە ئاشکرا دەبێ ئەمەیان چەند ئاودار و بەتام و بۆیە، ئەویان ئەوەندە بێ ئاو و وشک و بێ تام و بۆیە. هەروەها مانای شیعری نالی ڕووناکە بەشەوقە، بەڵام شیعری خەڵکی وەکو چرای بێ شەوقی دز وایە. لە کوردیدا تەعبیری (چرای دزان) کینایەتە بۆ چراییێکی کز و یەکجار کەم ڕووناکی، ئەمەش ئەگەر ئاگربێ یا چرابێ لەبەر ئەوەیە دز هەمیشە هەوڵی ئەوە دەدا بەرچاو نەبێ، جا لە شەودا ئەگەر ئاگر بکاتەوە یا چرا هەڵگیرسێنێ دەبێ ڕووناکییان کەم بێ بۆ ئەوەی کەس چاوی لێیان نەبێ.

لە شیعرێکی دیکەیدا بۆچوونی نالی دیسانەوە وەکو تەعریف یا وەسفێک بۆ شیعر دەکەوێتە ڕوو، بینینێک لە ئەنجامی وردبوونەوەییێکی ئیستێتیکی لە خەیاڵی شاعیردا دروست دەبێ و دەڕژێتە سەر کاغەز.

نالی دەڵێ:

یا لە مەیدانی فەساحەتدا بەمیسلی شاهسوار
بێ تەئەممول بم هەموو نەوعە زمانێ ڕا دەکا

نالی وا دەزانێ بەسەر هەموو زمانێکدا زاڵە، دەیەوێ بڵێ شاعیرە و شاعیرێکی گەورەشە، ئەو قسە جوانانەی بەکوردی دەیانووسێتەوە تاقیکردنەوەیە و شاعیر تێیدا سەرکەوتووە.

ئینجا دەڵێ:

بێتە حوجرە پارچە پارچەی موسوەددەم بکڕێ بەڕووح
هەر کەسێ کووتاڵ و پارچەی بێ بەدەل سەودا دەکا
شیعری خەڵقی کەی دەگاتە شیعری من بۆ ناسکی
کەی لە دیققەتدا پەتک دەعوا لەگەڵ هەودادەکا

نالی لە حوجرەی تایبەتیی خۆی لە مزگەوت شیعر دەنووسێتەوە، لەوێ پارچە کاغەزی ڕەشنووسی شیعری ئەو دەست دەکەون، ئەمانە لەگەڵ پارچە قوماشی بەنرخ بەراوورد دەکا، واتە شیعری وەکو ئەو پارچە قوماشانەیە، بەڵام شیعری خەڵکی وا نییە، ئەگەر ئەمانە لەگەڵ قوماشێک بەراوورد بکەین دەبێ ئەو قوماشە لە پەتک دروست کرابێ نەک لە تاڵە دەزووی ئاوریشم.

نالی لە هەڵوێستیدا بەرامبەر بەشیعر، دوو شت لە یەکتری جیا دەکاتەوە، یەکەمیان خوێنەری شیعر وەکو کابرایێکی خوێندەوار و ڕۆشنبیری دوور لە چێژی ئەدەبی و هونەری، ئەوەی شاعیر نییە و هەستی شاعیریشی نییە، دووەمیان خوێنەری شیعر، وەک شاعیرێک یا خاوەن هەستێکی شاعیری:

نوسحی (نالی) ڕەنگە هەر کەس بیبیێ بیکاتە گوێ
چونکە نەزمی ساف و وردە هەر وەکو مرواریيە

لێرەدا نالی مەبەسی ئەوە نییە بڵێ شیعرەکانی لە ڕووی ماناوە ئاسانن، ئەگەرچی بۆنی ئەوەشی لێ دێ، بەڵکو مەبەسی ئەوەیە بڵێ شیعری ساف و ورد و جوانن وەکو مرواری. سووکن لەسەر گوێ، لەبەر ئەوەیە گوێ وەریان دەگرێ و دەبن بەمایەی زاخاوی مێشک وەک چۆن مرواری دەبنە هۆی جوانی گوێ کە دەکرێن بەگوارە و گوێی خۆشەویستی پێ دەڕازێنرێنەوە.

یا لە شیعرێکی دیکەیدا نالی بەرهەمی خۆی دەداتە پاڵ شێوازی ئیجاز کە لە زانستیی ڕەوانبێژیدا (مانای زۆر لە قاڵبی بچووک) دەگەیەنێ. لەم لایەنەوە دەڵێ:

(نالی) عەجەب بەقووەتی حیکمەت ئەدا دەکا
مەعنایی زۆر و گەورە بەلەفزی کەم و بچووک

لە شیعرێکی تریدا نالی ڕوو دەکاتە تاقمی دووەم کە شاعیرن یا خاوەن هەستی شاعیرین، پێیان دەڵێ:

(نالی) بەداوە شەعری دەقیقی خەیاڵی شیعر
بۆ ئەو کەسەی کە شاعیرە سەد داوی نایەوە

مەبەسی نالی لەو شیعرەدا ئەوە نییە بڵێ شیعری ئەو لە ڕووی ماناوە قورسن و شاعیر و ناشاعیر تێی ناگەن، بەڵکو مەبەسی ئەوەیە بڵێ شیعری ئەوەندە بەرزە لە ڕووی هونەرییەوە هەزار داو بۆ شاعیران دەنێتەوە، چونکە هەر تەعبیرێکی لە مانایێک زیاتر هەڵدەگرێ، لەبەر ئەوە ئەو شاعیرانە ناتوانن شیعرێک دابنێن بگاتە پلەی شیعری نالی.

نالی لە شیعرێکی دیکەیدا بەرهەمی ئەدەبی خۆی بە(جیگەرگۆشە) حسێب دەکا و دەڵێ:

شیعرەکانم کە جیگەرگۆشی منن دەربەدەرن
دڵی (نالی) چ ڕەقە قەت غەمی فرزەندی نییە

لەم شیعرەیدا شاعیر گلەیی لە خۆی دەکا بەوەی بەتەنگ شیعرەکانیەوە نییە، بەڵام لە شیعرێکی دیکەیدا ڕازی نییە شیعر وەک منداڵ (جیگەرگۆشە)ی دەروونی ئازار بدرێ، واتە مانای شیعرەکان بەڕاستی لێک نەدرێنەوە:

لە جیگەرگۆشەیی شیعرم مەدە مەعنایی خراپ
بێ خەتا کەس نییە ڕازی کە لە ئەولادی درێ

خۆشەویستترین شتێک لای شاعیر شیعرەکانیەتی، پلەی ئەو سۆزە دەگەیەنێتە پایەی پێوەندی بەمنداڵی خۆیەوە، کە منداڵیشی نەبووە، ئینجا خۆی بەدڵڕەق پیشان دەدا بەرامبەر ئەو جیگەرگۆشانە، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا بەوە ڕازی نییە هەر کەس بەئارەزووی خۆی مانای شیعرەکان لێک بداتەوە. شاعیر ئاگاداری ئەوەیە کەم کەس لە شیعری دەگەن.

شیعری کراوە (مەکشووف، ئیرۆتیک، erotikos)

ئەم جۆرە شیعرە خەریکی دڵدارییە بەشێوازێکی کراوە لە ماچوموچ و دەسبازی و پێوەندی ژن و پیاو دەدوێ لە ڕووی سێکسەوە.

لە دیوانی نالیدا وردە ئاوڕدانەوەیێکی زۆر بۆ ئەندامی ژن هەیە ئەوەی خۆشی دەگەیەنێتە ژن و پیاو. ئەم بۆچوونانە وەکو لە سەرانسەری شیعری نالیدا دیارە گەلێ لێکدانەوە و مانا هەڵدەگرن. لەبەر ئەوەیە هەر بەڵگەیێک کە بۆ باسێکی دیاریکراو دەهێنینەوە بێ گومان هەر ئەو بەڵگەیە بۆ باسێکی دیکە یا چەند باسێک دەست دەدەن. بۆ بەڵگە ئێمە ئەم دێڕە شیعرەی نالی بۆ مەبەسی شیعری کراوە دێنینەوە لەوانەیە بەوردبوونەوەیێکی قووڵ ئەم مەبەسە بکەوێتە بەرچاو، یاخود ئەم لێکدانەوەی ئێمە دوا مەبەس بێ لەو مەبەسانەی شاعیر ویستوویەتی دەریان ببڕێ:

جەنانی وەک جینان کردم بەمەئوا
حەبیبەی ماڵیاوا ماڵی ئاوا

دلبەر دڵی شاعیری کرد بەماڵ و هێلانەی خۆی، بەڵام نەوەکو ماڵێکی ئاسایی، بەڵکو کە خۆشەویست لێی نیشتەجێ بوو بەبەهەشت وەرگەڕا. لە نیوەدێڕی دووەمدا نالی یارییێکی ڕەوانبێژی بەوشەکانی (ماڵیاوا) و (ماڵی ئاوا) دەکا. جارێکیان وشەکە مەڵبەند و جێی ژیانی حەبیبەیە، ناوی ئەو گوندەیە کە حەبیبەی لێ لەدایک بووە، جارێکی دیکەیان حەبیبە (ماڵی ئاوا) بێ چونکە کە هاتە ناو دڵمەوە کردی بەبەهەشت، هەروەها (ماڵی ئاوا) ئەوەش دەگەیەنێ، حەبیبە با ئەندامی مێیینەی ئاوا بی، واتە پشکووتوو و کراوە بێ بۆ بەزمی مێبازی.

جگە لەمە نالی پارچە شیعرێکی پێنج دێڕی هەیە (ئیلتیقای پۆڵا و ئاسن)، لەو شیعرەدا کۆمەڵێک مانا و وێنەی داهێنانی شیعری کۆکردۆتەوە، یەکێ لەو مانایانە باس لە ئەندامی مێیینەی ژن و نێرینەی پیاو دەکا. کۆکردنەوەی سارد و گەرم، بزوێن و وەستاو، ئاو و ئاگر لە پۆڵا و ئاسندا کە بەحسێبی لۆجیک دژی یەکترین، بەڵام کە بڕیاری بزووتنەوە دەدەن لەگەڵ یەک و پێکەوە، هەریەکەیان ئەوی دیکە تەواو دەکا. ئەم شیعرە یەکێکە لە شیعرە بەرزەکانی نالی لە ڕووی داهێنانەوە.

لوتکەی ئەم بابەتە شیعرەی نالی ئەو بەرهەمەیەتی لە قالبی قەسیدەدا کە خەون بینینێکە لەگەڵ مەستوورەی جوانە ژن و شاعیری ناودار پێکەوە کۆبوونەتەوە. لە بەشی داهاتووی ئەم کتێبە باس لەو قەسیدەیە دەکرێ.

بەشی هەشتەم

گەشتی بەهەشتی شیعرایەتی نالی

نەعتی پێغەمبەر

ئەو بیروڕایە ڕاست نییە کە دەڵێ نالی شیعری (نەعت)ی لەبەر ئەوە وتووە بۆ ئەوەی پێی نەڵێن بۆچ لەم بابەتە کلاسیکییە شیعری نییە. ئەگەر بێتو حسێبی ئەوە لەگەڵیدا بکرێ بەو مانایەی لە هەموو بابەتەکان و مەبەسەکانی شیعری کلاسیکی وتووە لە ڕووی ڕوخسار و ناوەرۆکەوە، ئەو کاتە بەپێی ئەو شیعرانەی ئێستا لە ناوەوەن لە هەموو بابەتەکانی نەوتووە. ئەگەر وتبێتیشی نەماون و بێ ئاگاین لێیان. ئەوی ڕاستی بێ نالی لە بنجدا شیعری بۆ خۆی وتووە، گوێی نەداوەتە ئەوەی دەبێ لە هەموو هونەرەکانی شیعری هەبێ، یا قافیە و ڕەویەی هەموو دەنگەکانی تیپی ئەلف و بێی کوردی و عەرەبی لە دیوانیدا دەور کردبێتەوە.

ئەم قسەیە لەبەر ئەوە دێتە گۆڕێ بۆ ئەوەی بووترێ نەعتی نالی بەڵگەی ئەوە نییە کابرایێکی موسوڵمانی ئەوتۆ بووە تا گوێچکەی لەناو ئاییندا تواوەتەوە و لە ژیاندا بیری لە هیچ شتێک نەکردۆتەوە و تەنیا پێڕەوی ئەو ڕەوشتە میتافیزیکییانەی کردووە کە لە ئایین بوونەتەوە. ئەگەر مەسەلەکە بەم جۆرە بووایە دەبوو نالی زیاتر خۆی خەریکی بابەتی خوداناسی (ئیلاهییات و موناجات) بکردایە، چونکە وەکو دەڵێن خودا لە پێغەمبەریش گەورەترە، کەچی خۆی خەریکی بابەتی نەعت کردووە. ئەمە لەبەر ئەوەی لە ئاییندا پێغەمبەر زۆرکاری لێ کردووە و بزواندوویەتی. دوور نییە چوونی بۆ حەج، یا بیرکردنەوە لە چوون بۆ حەج ئەویش هۆیێک بوو بێ بۆ ئەو قەسیدانەی کە لە نەعتی پێغەمبەر نووسیونەتییەوە. یا دەبێ هەستی کوردایەتی دەوری لەم کارەدا نەبێ بۆ ئەوەی بیەوێ (بەچەند بەیتێکی کوردانە) نەعت و وەسفی پێغەمبەر بکا وەکو خۆی دەیلێ.

پێغەمبەر بەلای نالییەوە شتێکی یەکجار گەورە بوو، بەهەموو زمانێک ستایشی کراوە، بۆچ بەکوردیش ئەم کارە نەکرێ! وە بۆچ شاعیر خۆی گوناهبار نەکا بۆ ئەوەی بەزمانی کوردی لە پێغەمبەر بپاڕێتەوە!

لە دیوانی نالیدا دوو قەسیدە و غەزەلێک بەرچاو دەکەون لە مەدح و ستایشی پێغەمبەر و پێداهەڵدان بەگەورەیی و خۆشەویستی لە لایەن خوداوە.

یەکەمیان بەم دێڕەشیعرە دەست پێ دەکا:

ئەی ساکینی ریازی مەدینەی مونەووەرە
لوتفێ بکە بفەرموو: مەدینەی منە و وەرە

لەم قەسیدەیەدا وەسفی شاری مەدینە دەکا، وەک شاری پێغەمبەر و شوێنی ئارامگای، ئەم شارە

پیرۆزە بەناوەندی گێتی و چەرخ و فەلەک و عەرشوقورش دادەنێ، ئینجا باس لە نزمی و پەژمردەیی و گوناهکاری خۆی دەکا بەرامبەر ئەو پێغەمبەرە گەورەیەی نەوەکو تەنیا شاعیر لە ڕاستیا هیچە، بەڵکو (بوون، گەردوون) لەبەر ئەو پەیدا بووە. شاعیر ئەو سیفەت و بەڵگە و ڕەوشتانەی بۆ پێغەمبەر دانراوە هەموویان دەخاتە ڕوو. لە پاشانا باس لە ڕۆژی قیامەت دەکا. پێغەمبەر سەروەری ئەو ڕۆژە دەبێ دادپەروەری ئەزەلی کە خودایە هەموو تکاییێکی جێبەجێ دەکا.

شاعیر بەم دێڕەشیعرە دوایی بەقەسیدەکەی دێنێ:

ڕۆژی جـــــەزا رجـــــا بـکە بـۆ (نالـی)ی دەربـەدەر
چونکە لە ڕووی جیهـان گوناهی گەلێ زۆر و ئەکسـەرە

قەسیدەی دووەمی نالی لەم بابەتەوە بەم دێڕە شیعرانە دەست پێ دەکا:

ئەلا ئەی نەفسی بووم ئاسـا هەتا کەی حیرسی وێرانە
لەگـــەڵ ئەم عـــەشـــقـــبـــازانە برۆ ئازانە بازانە

لێرەدا شاعیر خەڵکی هان دەدا بۆ حەجکردن، نەوەکو تەنیا بۆ مەککە و کابەکەی، بەڵکو بۆ مەدینە و زیارەتی ئارامگای پێغەمبەریش. ئەم قەسیدەیە وا دەکەوێتە بەرچاو لە ڕێگەی حەج وتبێتی یا پاش بینینی ئەو ڕێگەوبانە نووسیبێتیەوە، خۆ شاعیرێکی وەکو نالی دەتوانێ ئەو ڕێگەوبانەشی نەدیبێ و بەخەیاڵ دروستی بکا، خەیاڵێک لە ڕووداو نزیک دەبێتەوە.

لەم قەسیدەیەدا شاعیر وەسفی کاروان و دەشت و سارا و بیابان و وشتر دەکا، وەکو چۆن ئەم بیابانە زەردە کاکی بەکاکییە وێنەی بەهەشتی بەرینی هێناوەتە ناوەوە، نالی دەیەوێ ئەو بیابانە بکا بەبەهەشت و ئەو کاتە پێویستی بەبەهەشتی ڕاستەقینە نابێ. لەدوای وەسفی مەککە و کابە؛ ئینجا دێتە سەر ئارامگای پێغەمبەر لە مەدینە، لە پاش ئەمە باس لە میعراج دەکا، چوونی پێغەمبەر بۆ بارەگای خودا و بینین و قسەکردن لەگەڵیدا.

لەدوایی قەسیدەکەدا دەکەوێتە پاڕانەوە لە پێغەمبەر بۆ ئەوەی بەزەیی پێدا بێتەوە و لە گوناهی خۆش بێ. لە پاڕانەوەکەیدا نالی دەماری کوردایەتی دەجووڵێ، بۆیە بەکوردی ستایشی پێغەمبەر دەکا، ئەگەر مەبەسی زمانی کوردی نەبووایە دەیتوانی بەزمانێکی دیکە مەدح و ستایشی پێغەمبەر بکا. لە لاییێکی تریشەوە نالی ئەوەندە خۆی نزم کردووە لە ڕاست پێغەمبەر تا پلەییێک ڕێگە بەخۆی نادا بڵێ من نەعتی پێغەمبەر دەنووسم واتە مەدحی دەکەم، بەڵکو دەڵێ دەپاڕێمەوە، ئەوەندە بەچاوێکی بەرز تەماشای زمانی کوردی و بەیتی کوردی، یا شیعری کوردی کردووە و ئەو شیعرە کوردییەی هێناوەتە ئەو پلەیە کە بتوانێ لە کەسێکی گەورەی وەکو پێغەمبەر بدوێ.

لەو دێڕەشیعرانەدا دەڵێ:

بەقـوربانی عـولوومی ئەووەلین و ئاخیـرینت بم
لەگەڵ ئەسراری قورئانت کەوا ئیلتافی ڕەحمانە

مـورادم زیللەت و پاڕانەوەی خـۆمـە نەوەک نەعـتـە
بەچەند بەیتـێکی کوردانە کە قـورئانت سـەناخوانە
ئەگـەرچی کـوردی دەوری شـارەزووری قـەسـوەتم ئەمما
وەسـیلەم تیبـەیی حیلمی شەفـیع و فـەزلی مـەننانە

لە کۆتاییدا نالی وەکو هەموو شیعرێکی نەعت پێغەمبەر وا پیشان دەدا کە هێندەی گەورەیی خۆی سۆز و خۆشەویستی هەیە، بۆیە دەتوانی لە گوناهی زۆر و خەتای بێ پایانیش خۆش ببێ:

دەری ڕەحمەت کەوا بەحری موحیتی عاسییە (نالی)
تێدا جان و تەن ئوفتادەی شەپۆلی سەیلی عیسیانە

پارچەکەی دیکەی شیعری نالی لە بابەت ستایشی پێغەمبەرەوە بەم دێڕە دەست پێ دەکا:

وەی کە ڕوو زەردی مەدینە و ڕوو سیاهی مەککە خۆم
دەرکـــراو و دەربەدەر یا ڕەب دەخـــیلی عـــەفـــوی تۆم

لەم شیعرەدا نالی بایەخێکی زۆر بەو کردارانە دەدا کە حاجییان لە کابەی مەککە و دەوروبەری شار دەیگەیەننە ئەنجام. جگە لەمە شاعیر ئامۆژگاری ئادەمزاد دەکا ژیانی بەجۆرێک ڕێک بخا عیبادەت نەخاتە پشتگوێ و ڕەنجیش بدا لە پێناوی ژیاندا. بەم دێڕەشیعرە کۆتایی بەپارچە شیعرەکەی دێنێ:

لامـــەدە (نالی) لە ئەنبـاری خـەزینەی سـاڵحـان
گـەرچی ببـیـە خـۆشـەچینی دانەیی خـەرمـانی ڕۆم

نەعتی نالی لە ڕووی ناوەرۆکەوە پێوەندی بەئایینی ئیسلامەوە هەیە، بۆ ئەو مانایانە چووە کە لە سەرانسەری نەعتی ئەدەبی نەتەوەکانی موسوڵمان دەبینرێن. بەم ڕەنگە ئەگەر بێتو نەعتەکانی نالی لە شیعرەوە بیکەین بەپەخشان، یاخود مانایان لێک بدەینەوە بەرامبەر ئەو مانایانە دەوەستین کە باسمان لێیانەوە کرد.

ئەوەی نالی لە گەلێ شاعیری دیکە جیای دەکاتەوە ئەوەیە لە نەعتەکانیدا جۆرە داهێنانێک دەبینرێ لە ڕووی وێنەوە، ئەو وردەکارییەی نالی لەم شیعرانەدا بەکاری هێناون کارێکی وا ناکەنە سەر ئەو کەسەی بەتەنگ ئایینەوە نەبێ لێی دوور بکەوێتەوە، یا بەکارێکی هونەری بەرز نەکەوێتە بەرچاوی. بەم پێیە وردەکاری نالی لەم نەعتانە و سەرانسەری دیوانیدا لە چوارچێوەی ئیدیۆلۆجییەتێکی دیاریکراو دەچێتە دەرەوە، پێوەندی بەئیستێتیکای گشتییەوە هەیە، واتە ئەو وێنە جوان و بەرزانە لوتکەی داهێنانن بۆ هەموو ئادەمزادێکی کە هەستی هەبێ، بۆیە پیاو دەهری بێ یا باوەڕی بەکردگار بێ، مەلیکی بیری نەوت بێ یا کرێکاری کۆمپانیای ئۆتۆمۆبیل دروستکردن بێ، ئەو داهێنانە هونەرییانەی نالی بۆ پێغەمبەر دەربڕیوون دەبنە هۆی ئەوەی هەستی ببزوێنن و کاری لێ بکەن و چاوی ڕوون بکەنەوە.

قوربانی تۆزی ڕێگەتم

لوتکەی بیر و هەستی نیشتمانپەروەری لە لای نالی لە شیعرە بەناوبانگەکەی ڕەنگی داوەتەوە کە لە شامەوە بۆ سلێمانی ناردووە، بەچاوی پڕ لە فرمێسک و دڵی زامدارەوە داوای ئەوە دەکا هەواڵی شار بزانێ، ئایا بگەڕێتەوە یا نا؟ نامە شیعرییەکەی نالی دەکەوێتە بەر دەستی سالم، سۆزی نالی دەبێتە سەرچاوە و، سالم بەشیعر وەرامی دەداتەوە و تێی دەگەیەنێ کە نەگەڕێتەوە.

نالی لەم شیعرە پڕ لە سۆزەدا بیرەوەری کۆن لە سروشتی خاکی نیشتمان دەتوێنێتەوە، هەموو سووچ و قوژبنێکی ئەم بیرەوەرییانە وێنەیان لە شاخوداخ، گوند و شار، ڕووبار و شیوی وڵاتەکە کێشراوە. شاعیر بەشێوەیێکی جوان سەرەتای نامەکەی بەم دێڕەشیعرانە دەست پێ دەکا:

قوربانی تۆزی ڕێگەتم ئەی بادی خۆش موروور
وەی پەیکی شارەزا بەهەموو شاری (شارەزوور)
ئەی لوتفەکەت خەفی و هەوا خواهـ و هەمدەمە
وەی سروەکەت بەشارەتی سەرگۆشەیی حوزوور
ئەی هەم میزاجی ئەشکی تەڕ و گەرمی عاشقان
تۆفانی دیدە و شەرەری قەلبی وەک تەنوور
گاهێ دەبی بەڕەوح و دەکەی باوەشێنی ڕووح
گاهێ دەبی بەدەم، دەدەمێنی دەمی غورور
مەحوی قەبوولی خاتیری عاتیر شەمیمتە
گەردی شەماڵ و گێژی جەنووب و کزەی دەبوور
سووتا ڕەواقی خانەیی سەبرم دڵ و دەروون
نەی ماوە غەیری گۆشەیی زیکرێکی یا سەبوور
هەم هەمعەنانی ئاهم و هەم هەمریکابی ئەشک
ڕەحمێ بەم ئاهـ و ئەشکە بکە هەستە بێ قوسوور

ئینجا شاعیر پەیامنێرەکەی تێ دەگەیەنێ کە بایە، پێویستە بەوردی سەرنج بداتە دیمەنە گەورە و بچووکەکانی سروشتی خۆشەویست و ئەو شوێنانە بەسەر بکاتەوە لەو کاتە کە دەچێتە ناو خاکی کوردستانەوە، چونکە نالی بیرەوەرییێکی زۆری تیایاندا بەجێ هێشتووە تا دەگاتە خاک و خۆڵی مەڵبەندی لە دایکبوونی و سلێمانی پایتەختی وڵاتە ڕووخاوەکەی:

وەک ئاهەکەم دەوان بە هەتا خاکی کۆیی یار
وەک ئەشکەکەم ڕەوان بە هەتا ئاوی (پردە سوور)
بەو ئاوە خۆت بشۆ لە کەدووراتی سەر زەمین
شاد بن بە وەسڵی یەکدی کە تۆی تاهیر، ئەوتەهوور

پێش ئەوەی پەیامنێری نالی بگاتە شاری سلێمانی، بێ گومان وەستانێکی پێ دەکا لە سەرچنار، ئەو جێگەیەی هەرگیز سروشت هەموو وەستایەتییێکی خۆی نواندووە بۆ نەخشکێشانی ئەم نیگارە، نالیش وەنەبێ وەستایەتییەکەی لەوەی سروشت کەمتر بێ کە دەڵێ:

ئەمجا مەوەستە تا دەگەیە عەینی (سەرچنار)
ئاوێکە پڕ لە نار و چنار و گوڵ و چنوور
چەشمەیکە میسلی خۆر کە لە سەد جێ بەڕەوشەنی
فەورانی نووری سافە لەسەر بەردی وەک بلوور
یا عەکسی ئاسمانە لە ئاوێنەدا کەوا
ئەستێرەکانی ڕادەکشێ وەک شەهابی نوور
یا چەشمە ساری خاتیری پڕ فەیزی عاریفە
یەنبووعی نووری دادەڕژێنێ لە کێوی توور
دەمگوت دوو چاوی خۆمە ئەگەر (بەکرەجۆ)یی ئەشک
نەبووایە تیژ و بێ سەمەر و گەرم و سوێر و سوور

نالی عاشقی ئەو نیشتمانەیە، چونکە لەو مەڵبەندەدا هاتۆتە دنیاوە و لەوێش پەروەردە و گەورە بووە. نامە بۆ سلێمانی دەنێری بۆ ئەوەی هەواڵی وڵات بزانێ، ئەگەر بیر لە جێگەی لەدایکبوونی بکاتەوە کە خاک و خۆڵە و پەیامبەر پێویستە سەر لەوێش بدا، خۆ دەبێ هەر بەڕێگەی سلێمانییەوە تێپەڕ ببێ:

داخیل مەبە بەعەنبەری سارای (خاک و خۆڵ)
تاکو نەکەی بەخاکی (سلێمانی)یا عوبوور

شاعیر لەو دێڕەشیعرانەی داهاتوودا نەخشەیێکی سروشتی شاری سلێمانی دەکێشی و باس لە دانیشتوانی دەکا، بەخۆشەویستی خۆی دەیانژمێرێ، شاری سلێمانی بەهی خۆی و ئەوان دەزانێ.

یەعنی ڕیازی ڕەوزە کە تێیدایە چەند دەمێ
موشکین دەبێ بەکاکۆڵی غیلمان و زولفی حوور
شارێکە پڕ کەرەم و عەدل، لە جێگەیێکی خۆش و نەرم
بۆ دەفعی چاوەزارە دەڵێن شاری (شارەزوور)
خاکی میزاجی عەنبەر و داری ڕەواجی عوود
بەردی خەراجی گەوهەر و جۆباری عەینی نوور
شامی هەموو نەهار و فوسوولی هەموو بەهار
تۆزی هەموو عەبیر و بوخاری هەموو بخوور

ئەهلێکی وای هەیە کە هەموو ئەهلی دانشن
هەم نازیمی عوقوودن و هەم نازیری ئوموور

لەدوای ئەمە نالی دەکەوێتە پرسیارکردن، بیرەوەرییە کۆنەکانی دێنەوە یادی، دەزانی جەندرمەی تورکی عوسمانی لە پاش داگیرکردنی شاری سلێمانی وێنەی ڕاستەقینەیان شێواندووە، داریان لەسەر بەرد نەهێشتووە:

سەیرێ بکە لە دار و لە بەردی مەحەللەکان
دەورێ بدە بەپرسش و تەفتیشی خوار و ژوور
داخۆ دەروونی شەق نەبووە پردی (سەر شەقام)
پیر وفتادەتەن نەبووە داری (پیرمە سوور)
ئێستەش بەبەرگ و بارە عەلەمدارە (شێخەباس)
یا بێ نەوا و بەرگە گەڕاوە بەشەخسی عوور
ئایا بەجەمع و دائیرەیە دەوری (کانی با)
یاخۆ بووە بەتەفرەقەیی شۆرشی نوشوور
(سەیوان) نەزیری گونبەدی کەیوانە سەوز و ساف
یاخۆ بووە بەدائیرەی ئەنجومی قوبوور
ئێستەش پڕە لە ئاهوویی بەر (کانی ئاسکان)
یاخۆ بووە بەمەلعەبەی گورگ و لوورە لوور
ئێستەش سروشکی عیشقی هەیە (شیوی ئاودار)
یاخۆ بووە بەسۆفیی وشکی لە حەق بەدوور
قەلبی مونەووەرە لە حەبیبانی نازەنین
یا وەک سەقەر پڕە لە ڕەقیبانی لەندەهوور
داخۆ دەروونی سافە گوڕەی ماوە (تانجەڕۆ)
یاخۆ ئەسیری خاکە بەلێڵی دەکا عوبوور

لە پاش ئەم هەموو پرسیارانە کە شاعیر چاک دەزانێ وەرامەکانی چییە، دێتە سەر هەواڵی خانەقا، جێی کۆبوونەوە و خوێندن و گفتوگۆ. شاعیر دەزانێ لەدوای داگیرکردنی شار لە لایەن بێگانەی داگیرکەر ڕەونەقی جارانی نەماوە:

سەیرێکی خۆش لە چیمەنی نێو خانەقا بکە
ئایا ڕەبیعی ئاهووە یا چایەری سوتوور
سەوزە لە دەوری گوڵ، تەڕە وەک خەتتی ڕوویی یار
یا پووشی وشکی زوورە وەکو ڕیشی (کاکە سوور)

دەس بەندیانە دێن و دەچن سەروو نارەوەن
یا حەلقەیانە سۆفییی ملخوار و مەندەبوور

ئینجا نالی نامەبەر دەنێرێ بۆ مەدرەسە لە مزگەوتی سەید حەسەن لە سلێمانی، ئەو جێگەی لە هەموو شوێنێکی دیکە خۆشەویستترە لە لای شاعیر، چونکە لە حوجرەیێک لە حوجرەکانی ئەو مەدرەسەیە ژیاوە، وانەی وتۆتەوە، لە هەموو لەمانەش بێ گومان شیعرێکی زۆری خۆی لەو مەدرەسەیە نووسیوەتەوە:

مەیلێ بکە بەسەوزە درەختانی مەدرەسە
ئەوراقییان موقەددیمەیی شینە یانە سوور
حەوزی پڕی کە نائیبی دیدەیی منە لەوێ
لێڵاوی دا نەهاتووە وەک سەیلی (شیوە سوور)
ئێستەش کەناری حەوزەکە جێی باز و کەوشەکە
یاری تێدایە یا بووەتە مەعرەزی نوفوور
چاوێ بخە لە سەوزەیی سیرابی دائیرە
جێی جیلوەگاهی چاوەکەمە نەرمە یا نەزوور
داخوا فەزای (دەشتی فەقێیان) ئەوێستەکەش
مەحشەر میسالە یا بووەتە چۆڵی سەلم و توور
واسیل بکە عەبیری سەلامم بەحوجرەکەم
چی ماوە چی نەماوە لە هەیوان و تاق و ژوور
ئەو غاری یارە ئێستە پڕ ئەغیارە یانەخۆ
هەر غاری یارە یا بووەتە غاری مار و موور

شاعیر لە دێڕێکی ئەم پارچە شیعرەدا ڕستەی (حەوزی پڕ)ی هێناوەتەوە، هەرچەندە مانای دێڕە شیعرەکە دروستە، وەک حەوزێکی پڕ لە ئاو لە مانادا گرێی تێدا نییە، بەڵام بیر بۆ ئەوەش دەچێ ڕستەکە (حەوزی پەری) بێ، وەک ناوێک بۆ حەوزەکە، لێرەدا مەگەر تەنیا نالی خۆی بزانێ مەبەسی کامەیانە! شاعیر شێوازی لەم بابەتەی یەکجار زۆرە.

نالی بەچاوێکی پڕ لە فرمێسک و بەدڵێکی بریانەوە، بەسەرهاتی ئاوارەیی خۆی دەگێڕێتەوە، دەزانی وڵات شپرزە بووە، لەوەدا نەماوە بگەڕێتەوە. بەم دێڕە شیعرە پڕ لە سۆز و دڵداری بەرامبەر بەمەڵبەند و خاکی نیشتمان دوایی بەقەسیدەکەی دێنێ:

زارم وەکو خیلال و نەحیفم وەکو خەیاڵ
ئایا دەکەومە زار و بەدڵدا دەکەم خوتوور
لەم شەرحی دەردی غوربەتە لەم سۆزی هیجرەتە
دڵ وەختە بێ بەئاو و بەچاوما بکا عوبوور

ئایا مەقامی ڕوخسەتە لەم بەینە بێمەوە
یا مەسلەحەت تەوەققوفە تا یەومی نەفخی سوور
حاڵی بکە بەخوفیەکە ئەی یاری سەنگ دڵ
(نالی) لە شەوقی تۆیە دەنێری سەلامی دوور

بەم قەسیدەیە نالی خۆی وەکو نیشتمانپەروەرێکی دڵسۆز و شاعیرێکی باڵا لە ئەدەبی کوردیدا تۆمار دەکا.

لە وەرامی هەموو ئەو پرسیارانەی نالی دەیکا، سالمی هاوڕێی بەقەسیدەییێکی ڕەنگین وەرامی دەداتەوە. لە بەشێکی دیکەی ئەم کتێبە قەسیدەکەی سالم دەخرێتە ڕوو.

پاشا دەمرێ پاشا دەژی

نالی شیعرێکی کەم وێنەی داناوە، تێیدا شین بۆ مردنی سلێمان پاشا دەکا و زەماوەند بۆ لەسەر تەخت دانیشتنی ئەحمەد پاشا دەگێڕێ. ئەوەی ڕاستی بێ ئەم شاعیرە شانازی بەکەس نەکردووە، بەسەر کەسی هەڵنەداوە، بۆ هیچ مردوویێکی بەناو گەورە نەیلاواندۆتەوە، بەڵام بەحسێبی ناوەرۆکی ئەدەبی کلاسیکی یا نووسینەوەی مێژووی ئەو داهێنانە یەکسەر شیعری (تا فەلەک دەورەی نەدا...) قوت دەبێتەوە. بەڵێ پێویستە لەم لایەنەوە بوترێ هۆی گرنگی دان بەم بەرهەمە و پلەی بڵندی و سەرکەوتوویی لەوەدایە، لاواندنەوەیە بۆ کۆچی دوایی سلێمان پاشا وەک ماتەمنامەو، پیرۆزبایی کردنە بەهۆی لەسەر تەخت دانیشتنی ئەحمەد پاشا کە مەدحە، ئەمە لە یەک شیعردا کۆ کراونەتەوە. هەر لەو کاتەشدا مەدح و شانازی کردنە بەهەردووکیان. لەم لایەنەوە شاعیر توانیویەتی ئەم هەموو مەبەسانە لەو شیعرەدا کۆ بکاتەوە.

ئەوەی گرنگە لە دیاریکردنی کەسایەتی لە بابەت خوو و ڕەوشت و هەڵسوکەوتی نالی هیچ بەڵگەیێک ناکەوێتە دەست ئەم شاعیرە دانی بەهیچ کەسێک نابێ شایانی ئەوەبێ شیعرێکی مەدحی بۆ بهۆنێتەوە. مەسەلە پێوەندی بەسۆز و دڵدارییەوە نییە، شاعیر لەسەر ئەو باوەڕە بووە کەسی دانا و بلیمەت و زانا هەموو شتێکە، ئەمە هەمووی لە خۆیدا دیوە لەبەر ئەوە لەو باوەڕەدا بووە ئەگەر مەدحی یەکێکی دیکە بکا لە نرخی خۆی کەم دەبێتەوە، ئەمە وێنەی ڕەسەنی هەموو شاعیرییەتی نالییە. بەڵام کە پیشەی شاعیر پێدا هەڵدان و ستایش نەبووبێ بۆچی ئەم شیعرەی وتووە؟! بۆ ئەوەی وردەکاری بنوێنێ، سروشت بێنێتە جموجۆڵ و وێنەی بەرز و مانای قووڵی داپۆشراو دروست بکا. لەم شیعرەدا شاعیر گەلێ خۆی خەریکی سروشت کردووە، لە ڕەمز و ڕەوانبێژی و وردەکاری هونەری و وێنەی ڕۆمانتیکییانە سەرکەوتوو بووە.

نالی پێویستی بەوە نییە لەسەری بکرێتەوە، لەم لایەنەوە با کەس بەرگری لێ نەکا، هەموو شاعیرێک دەتوانێ مەدحی پاشا بکا بۆ خۆ بردنەپێشەوە و چڵکاوخۆری، بەڵام ئەمە حاشا لە نالی. ئەو مەدحی سلێمان پاشا و ئەحمەد پاشای نەکردووە لەبەر ئەوەی پیاوی گەورەن، گەورە بەلای نالییەوە گەورەی

زانستی و ئەدەب و هونەرە، نەوەکو فەرمانڕەوایی و سیاسەت، ڕاستتر ئەوەیە ئەمانە ڕەمزی سەربەخۆیی کوردستانی باشوور بوون، لەو ڕۆژگارەدا دروشمی فەرمانڕەوایی ئەو ناوچە ڕەنگینە بوون لە سلێمانی و شارەزوور. ئەگەر سلێمان پاشا و ئەحمەد پاشا لە گەورەیی و شکۆییدا لە پلەی پاشای نەتەوەکانی تریش نەبووبن، نالی ئەوانی هێناوەتە پلەی ئەوانەوە. ئەمەی تەنیا بۆ بەرزکردنی هەردووکیان نەبووە، بەڵکو بۆ بەرزکردنی نەتەوەکەیان بووە کە کوردە، نالی مەبەسی ئەوە بووە نەتەوەی خۆی بێنێتە ڕیزی ئەو نەتەوانەی پاشای مەزن و دامودەسگای دەوڵەتی بەرزیان بووە، جگە لەوە نابێ ئەوەش لە بیر بچێتەوە ئەحمەد پاشا دۆستی نالی بووە و شانازی پێوە کردووە وەک زانا و شاعیرێک.

ئینجا با بچینە ناو شیعرەکەوە:

تا فەلەک دەورەی نەدا سەد کەوکەبی ئاوا نەبوو
کەوکەبەی میهری موبارەک تەلعەتی پەیدا نەبوو

لەو کاتەی ڕۆژگار لە گەشتی سروشتی خۆیدایە، چەرخ و فەلەک و ئاسمان گەردوون دەسووڕێنەوە، لەو سەردەمەدا بەسەدان ئەستێرە دەڕژێن و ئاوا دەبن؛ کە ئەم ئەستێرانە دەکوژێنەوە، دەستە و دایەرەی خۆر کە هەمووی پیرۆزییە بەدەردەکەون و دەدرەوشێنەوە.

نیوە دێڕی یەکەم ڕژان و ئاوابوونی سەد ئەستێرە بۆ مردنی سلێمان پاشا بووە. لەناو کوردەواریدا ئەفسانەییێکمان هەیە دەڵێ: هەموو کەسێک ئەستێرەییێکی لە ئاسماندا هەیە، بەمردنی ئەو کەسە ئەستێرەکە دەڕژێ و ئاوا دەبێ، هەروەها ئەفسانەکە دەڵێ ڕژانی ئەستێرەکە خەڵکی چاویان لێی دەبێ نیشانەی مردنی گەورە پیاوێکە، بەڵام نالی دەڵێ بۆ مردنی سلێمان پاشا نەوەکو تەنیا ئەستێرەیێک دەڕژێ، بەڵکو ئەوەندە گەورەیە سەد ئەستێرە بۆی ئاوا دەبێ.

نیوەدێڕی دووەم هەڵاتنی ڕۆژ بۆ لەسەر تەخت دانیشتنی ئەحمەد پاشایە. هەردووکیان لە لای نالی گەورەن، بۆ یەکەمیان لەباتی ڕژاندنی یەک ئەستێرە سەد ئەستێرە ئاوا دەکا، بۆ دووەمیان ڕۆژێک هەڵدێنێ و لە ئاسمانی جوانیدا مانا دروست دەکا.

نالی لە سروشتدا خۆر و ئەستێرەی ئاسمان هەندێ دێنێتە خوارەوە و لە زەوی نزیکیان دەکاتەوە، ڕاستە ئەمانە لە ئاسماندا دەژین، بەڵام ئاسمانێکی نزیکتر لە ئەرز، ئەو جێیەی بارانی لێ پەیدا دەبێ و ئاسمان لەگەڵ ئەرز بەیەکتری دەگەن:

تا نەگریا ئاسمان و تەم وڵاتی دانەگرت
گوڵ چەمەن ئارا نەبوو هەم لێوی غونچە وا نەبوو

ئاسمان فرمێسک دەڕێژێ، تەمومژ هەموو سروشت داگیر دەکا، گریانی ئاسمان لە وێنەی باراندایە. مەبەسی نالی لە گریانی ئاسمان ئەو شین و شەپۆڕەیە کە بۆ مردنی سلێمان پاشا دەیکا، لەبەر ئەوە تەم هەموو لاییێکی داگرتووە و سروشت گرژ بۆتەوە و لە شینادایە بۆ ئەم کارەساتە. بەڵام کە باران ببارێ ئەرز دەبووژێتەوە، گوڵ لە چەمەندا خۆی دەنوێنێ و دەمی غونچە دەکرێتەوە، ئەم بەهار و خۆشی و جوانی و

ڕووناکییەی سروشت دەیخاتە ڕوو بۆ دانیشتنی ئەحمەد پاشایە لەسەر تەخت.

نالی هێشتا هەر لەگەڵ سروشتدایە، لە گریانی ئاسمان و پێکەنینی ئەرزەوە دێتە سەر ئەو چرۆیانەی لە درەختدا دەپشکوێن لەگەڵ گوڵ و غونچە:

تا چەمەن پیرانە سەر ئەسڵی درەختی لا نەدا
فەرعی تازە و خوررەم و بەرز و بلند باڵا نەبوو

لە سەرەتای بەهارا غونچە دەپشکوێ، درەخت چرۆ دەردەکا، لقی کۆن و پیر کە لە نەژاد و ڕیشەی درەختەکەیە لادەچێ. ئەم لقە بنچینەییە سلێمان پاشایە، بەمردنی لە چەمەن دەچێتە دەرەوە، بەڵام هەر لەو لقەدا چرۆی تازە و ناسک سەری دەرهێنا و گەورە بوو، ئەم چرۆیە ئەحمەد پاشایە کە لەناو دەروونی درەختەکەوە دەرچووە.

نالی لە سروشت دەبێتەوە و دەکەوێتە ڕەوانبێژی و هونەربازی:

تا سلێمانان نەبوونە سەدری تەختی ئاخیرەت
ئەحمەدی موختاری ئێمە شاهی تەخت ئارا نەبوو

سلێمان پاشا کە مرد هەروا بەئاسانی وەکو خەڵکی دیکە نەچووە گێتییەکەی دی بەپێی کردەوەی خۆی پاداشی پێ ببەخشرێ یا ئازار بدرێ، بەڵکو چۆن لەم جیهانەدا گەورە و پێشەوا بوو لە گێتیی تریش لەسەر تەختی شاهی ئەوێ دانیشت، لەو کاتەی ئەو بوو بەپێشەوای ئەو گێتییە ئەحمەد پاشا لەسەر ئەم تەختەدا جوانی بەڕۆژگار دەبەخشی، ئەو تەختەی سلێمان پاشا بەجێی هێشت.

ئەم دوو کوردە، سلێمان پاشا و ئەحمەد پاشا ئەوەندە گەورە و مەزن بوون بەلای نالییەوە تا گەیشتە ئەوەی ناوی (سلێمان) بەشێوەی کۆ بخاتە ناو شیعرەکەیەوە (سلێمانان)، ئەوەی لە دەستووری زماناندا پێڕەو نەکراوە ئەوەیە ناوی کەس (عەلەم) بەهیچ جۆرێ کۆ ناکرێتەوە، چونکە ئەو کەسە یەکێکە نابێ بەدوو، بەڵام نالی ئەمە دەشکێنێ و بۆ شانازی و بەرزی و بلندی ناوی سلێمان پاشا بەشێوەی کۆ دەخاتە ناو شیعرەکەیەوە، هەروەها لەگەڵ ناوی ئەحمەد پاشا بەشێوەیێکی تر ئەم کارە هونەرییە دەباتە سەر بەوەی ئەحمەدی موختاری پێ دەڵێ. ئەوەی ئاشکرایە لەم لایەنەوە ئەوەیە (ئەحمەد) و (موختار) لە ناوەکانی پێغەمبەرن. ڕاستە لەناو ڕۆشنبیرانی کورد بەپێی نەریتی تورکی عوسمانی هەموو ئەحمەدێک موختاری دەخەنە پاڵ، بەڵام لێرەدا وشەی (موختار) نەخراوەتە پاڵ ناوی ئەحمەد پاشا بەپێی ئەو نەریتە، بەڵکو کە نالی بەئەحمەد پاشا دەڵێ ئەحمەدی موختار مەبەسی ئەوەیە ئەحمەد پاشا بگەیەنێتە پلەی پێغەمبەری، وە بۆ ئەوەی سەریش لە خەڵکی نەشێوێ لەنێوان هەردوو ئەحمەددا دەڵێ ئەحمەدی موختاری ئێمە.

شاعیر لەسەر شیعرەکەی دەڕوا و دەڵێ:

قیسسە بێ پەردە و کینایەت خۆشە شاهی من کەوا
عادیلێ بوو قەت عەدیلی ئەو لە دونیادا نەبوو

نالی لەم دێڕەدا خۆی دان بەوەدا دەهێنێ کە شیعرەکانی پێشووی کینایەت و نهێنی و مانا و وێنەی شاراوەیان تێدایە و پێویستە خەڵکی بەدوایانا بگەڕێ ئینجا تێیان دەگا، دەڵێ قسەکردن بەم شێوەیە شتێکی خۆشە و هونەری تێدایە، بەڵام پیاو دەبێ قسەی ساکار و ئاشکرا و ڕوونیش بکا، بۆ ئەمە دەڵێ: شاهی من کە سلێمان پاشا بوو دادپەروەرێک بوو بەچاوێک بەبێ جیاوازی تەماشای هەموو کەسێکی دەکرد، بەم پێیە هاوتا و بەرامبەری لە یەکسانیدا لەم گێتییەی ئێمەدا نەبوو کە بەجێی هێشت.

ئەوجا دەڵێ:

بۆ نشینگەی مورغی ڕووحی ئەو کە عالی فیترەتە
جێگەیێ خۆشتر لە ڕەوزەی جەننەتولمەئوا نەبوو

کە سلێمان پاشا کۆچی دوایی دەکا، مانای ئەوەیە باڵندەی گیانی کە لەشی دەردەچێ ڕوو دەکاتە گێتییەکەی دیکە، لەوێ دوو جێگە هەیە بەهەشت و دۆزەخ خەڵکی سەر زەوی ڕووی تێ دەکەن، لەبەر ئەوەی سلێمان پاشا خوو و ڕەوشتی بەرز و بلندی هەبوو، باڵندەی گیانی لەناو چیمەن و گوڵزاری بەهەشت نیشتەوە.

وەک قیاسێکی کە موسبەت بێ نەتیجەی بێتە جێ
حەمدولیللا شا کە عالی جا بوو خاڵی جا نەبوو

شاعیر دەیەوێ زاراوەی فەلسەفە و لۆجیک لەم دێڕەشیعرەدا بەکار بێنێ، مەسەلەیێکی ساکار و ئاشکرا بەتەرازووی فەلسەفە بکێشێ، دەیەوێ بڵێ: سوپاس و ستایش بۆ خودا کە سلێمان پاشای جێگە و مەرتەبە بلند و بەرز لە پاش خۆی جێگەی بەتاڵ نەبوو، واتە ئەحمەد پاشایێکی کە لە جێگەی ئەو دانیشتووە و چۆتە سەر تەختی پاشایەتی لە گەورەیی و مەزنیدا لە پلەی ئەودایە. لە کوردەواری لای خۆمان کە پیاوێکی باش دەمرێ و منداڵی باش لە پاشی بەجێ دەمێنێ، دەڵێن جێگەی بەتاڵ نییە. بۆ ئەم مانا ساکارە زاراوەی پێوانەی نەگۆڕاو (قیاسی ثابت) بەکار دێنێ، ئەمە ئەو شتەیە کە لەگەڵ شتێکی دیکەدا بەراوورد دەکرێ، ئەو شتە قەراری خۆی گرتووە و تێک ناچێ، ئەمە سلێمان پاشایە، زادەی ئەم مەسەلەیە شتێکە وەکو ئەو، واتە هەر شتێک کە شتێکی تری لێ دەبێتەوە بێ گومان لەو دەکا، ئەو زادەیە ئەحمەد پاشایە کە ئەنجامی سلێمان پاشایە.

شاهی جەمجا (نالی) یا (تاریخی جەم) تاریخییە
دا نەڵێن لەم عەسرەدا ئەسکەندەری جەمجا نەبوو

نالی سلێمان پاشا دەگەیەنێتە پلە و پایەی جەمشیدی جەم، کە یەکێ بووە لە شاهنشاهانی پیشدادیانی ئەفسانەیی ئێرانی کۆن و ئەحمەد پاشاش بەئەسکەندەری مەکدۆنی دەچوێنێ.

ئەم بڕە شیعرەی نالی نموونەی هەندێ وێنەی جوانی شیعری و مانای قووڵی داهێنراوی تێدا دەدۆزرێتەوە، لەگەڵ ئەوەشدا نالی زانیارییێکی بەکەڵک و پێویست بەدەستەوە دەدا بەوەی بەحسێبی

ئەبجەد ڕستەی (تاریخ جم) دەکاتە ساڵی (١٢٥٤ھ) بەرامبەر بەساڵانی (١٨٣٨م/ ١٨٣٩م)یە. ئەم مێژووە ئەوە دەگەیەنێ لەو ساڵەدا سلێمان پاشا کۆچی دوایی کردووە و ئەحمەد پاشا بووە بەسەرۆکی میرنشین و نالیش هێشتا لە سلێمانی بووە.

کچ کردگاری پەرستگای ناو دڵی نالییە

ئەگەر قەسیدەی (عیشقت کە مەجازی بێ...) لە سرووەدەکانی ناو دیوانی نالی نەبووایە و یەکێکی دیکە بیووتایە لەوانە بوو وەک شیعرێکی ئاسان و ساکار و مانا دیار نەکەوتایە بەر گوێ، بەڵام بۆ نالی چار نییە دەبێ بووترێ لە شیعرە ئاسان و سفت و پڕ مۆسیقا و ماناکانیەتی.

ئەم قەسیدەیە شیعرێکی مێبازی زەمینییە، بەسێکس قانگ دراوە، بەڵام زۆر ئاشکرا نییە. شاعیر وەستایانە و هونەرمەندانە مەبەسی شارراوە و ناڕاستەوخۆی ئەوەیە بڵێ مێبازی کارێکی سروشتی و ئاسایی و بەجێیە، کەچی بەکوڵ هەتیوبازی ڕەت دەکاتەوە، وەکو لە هەندێ لە دێڕەشیعری دیکەی دیوانیدا دەردەکەوێ.

شاعیر لە ڕووی قافیەوە وشەی (کچ)ی کردووە بەپاش قافیە. قافیەی بنچینەیی لەسەر یەک دەنگی (ا)یە، واتە (ـا کچ) لە شیعرەکەدا. لەم قەسیدەیەدا وشەکانی (کچ) و (کوڕ) گەلێ جار دووبارە کراوەتەوە، ئەم دووبارەکردنەوەیە جۆرە ئاوازێکی نەرمی مۆسیقی داوەتە شیعرەکە. شاعیر زیاتر بایەخی بەوشەی (کچ) داوە، لەبەر ئەوە چەند جار وشەی (کوڕ)ی بەکار هێناوە دوو ئەوەندە وشەی (کچ)ی لە شیعرەکەدا بەکار هێناوە.

ئەوەی جێی گومان نییە لەم شیعرەدا ئەوەیە نالی پێڕەوی عیشقی مەجازی کردووە لەنێوان نێر و مێ، ئینجا دەکەوێتە ڕوونکردنەوەی ئەم جموجۆڵییانەی لەم جۆرە دڵدارییەدا بەکار دەهێنرێن. هەرچی عیشقی حەقیقیشە لەنێوان ئادەمزاد و کردگارا دەبێ، واتە لەنێوان دوو نێرینە بەو مانایەی بەلەفز وشەی کردگار یا خودا نێرینەیە. ئەمەیان وەک ئیدیۆلۆجییەتی سۆفیزم نالی ئەگەرچی لایەنگری نەبووە و لەسەریشی نەڕۆیشتووە، بەڵام باوەڕی پێی بووە، کەچی ئەم عیشقی حەقیقییە کە لەنێوان کردگار و ئادەمزادا دەبێ و نێرینە و مێیینەشی تێدا نییە گوێزراوەتەوە بۆ هەموو نێرینەیێک، نالی لە دژی ئەم جۆرە دڵدارییەیە و لەم قەسیدەیەشدا ڕەنگی داوەتەوە. نابێ ئەوەش لە بیر بکرێ، ئەم جۆرە دڵدارییە بەناوی (عیشقی حەقیقی)یەوە بەرهەمی بەرز و باڵای هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە.

شاعیر قەسیدەکەی بەم دێڕەشیعرە دەست پێ دەکا:

عیشقت کە مەجازی بێ خواهش مەکە ئیللا کچ
شیرین کچ و لەیلا کچ، سەلما کچ و عەزرا کچ

نالی باس لە دڵداریی مەجازی دەکا، بەلای ئەوەوە دڵداری تەنیا ئەوەیە کوڕ لەگەڵ کچدا بیکا، لەگەڵ هیچ کەسێکی تر نا، ناوی ئەو کچە جوانانە دەبا کە پەیمانی دڵدارییان لەگەڵ کوڕاندا بەستووە، وەک شیرینی خوسرەو (یا فەرهاد)، لەیلای قەیس، عەزرای وامیق، سەلمای بووکی شیعری عەرەبی. دڵداریی

ئەمانە بەلای شاعیرەوە ڕاست بووە، تەنیا لەبەر ئەوەشە لە سۆفیزمدا وەک عیشقی حەقیقی لێکدراوەتەوە.

ئینجا شاعیر دەکەوێتە دیارکردنی ئەو جیاوازییانەی لەنێوان کچ و کوڕدا هەیە:

فەرقی کچ و کوڕ ڕەوشەن وەک فەرقی مەه و میهرە
ئەم فەرقی شەو و ڕۆژە وەک فەرقە لە کوڕ تا کچ
مەه مەه لە مەهی سادە، یەعنی لە قەمەر لادە
هەم شەمس و سوررەییا کچ، هەم زوهرەیی زەهرا کچ
بێ بێنە گوڵی ژاڵە، هەم بێ بەرە هەم تاڵە
قەد سەروو و سنەوبەر کچ چاو نێرکسی شەهلا کچ
کوڕ وەک گوڵی گوڵزارە، ئەمما سەمەری خارە
وەک هەنگی چزووداره، هەنگوینی موسەففا کچ
کچ پەرچەمی چین چینە، دوو مەمکی لەسەر سینە
وەک شانەیی هەنگوینە، بۆ لەززەتی دونیا کچ

لەم بەراووردکردن و دیاریکردنی ئەو جیاوازییانەی لەنێوان کچ و کوڕدایە، ئەوە دەردەکەوێ کچ خۆرە، کوڕ مانگە، کچ ڕۆژە، کوڕ شەوە. دەڵێ لە مانگ لابدە، بەرەو ڕووی ڕۆژ و ئەستێرەی پەروین و ئەستێرەی ناهید و ڤینۆس ببەوە. هەروەها دەڵێ گوڵی ژاڵە بێ بۆن و بێ بەر و تاڵە، قەد و باڵای بەرزی کچ وەک سەروو و سنۆبەر وایە، چاوی کچ نێرگسی شەهلایە، کوڕ گوڵی گوڵزارە بەڵام بەری دڕکە، کەچی کچ هەنگە و بەری هەنگوینە، ئینجا دەکەوێتە وەسفی پەرچەمی کچ. لە بابەت سنگ و مەمکییەوە بەشانەی هەنگوینی دەچوێنێ، بەمە کچ دەبێتە مایەی چێژی خۆشی و مووچڕکی شادی لە سەردەمی دەسبازی و مێبازیدا.

لەدوای ئەوە نالی دەکەوێتە بەراووردکردن و جوانی هەریەکە لە کچ و کوڕ دەخاتە بەرچاو:

جەزلی سەمەر و سایە بۆ سەوڵەتی ئەعدا کوڕ
نەخلی سەمەری مایە بۆ دەوڵەتی دونیا کچ
کوڕ زیبی دەبستانە، کچ شەمعی شەبستانە
بۆ بەزمی تەماشا کوڕ بۆ خەڵوەتی تەنها کچ
موو سونبولی ئاشوفتە، دوڕدانەیی ناسوفتە
دەم غونچەیی نەشکوفتە، تێ فکرە کوڕە یا کچ؟
کوڕ ئایینەیی حوسنی تا وەک کچە مەنزوورە
گرتی لەغوباری موو چینی کوڕ و مینا کچ

کوڕ تازە و تەڕ مادام سادە وەکو خوشکی بێ
ئەمما کە ڕوا سەبزە دیبا کوڕ و زیبا کچ
بۆ شەربەت و شیرینی فینجانە لەسەر سینی
مەم توحفەیی توفاحی شەم عەنبەری بوو یا کچ

بەلای شاعیرەوە کوڕ ڕەمزی هێز و توانایییە، شیرازەی کۆمەڵ دەپارێزێ، لە ڕووی دوژمن ڕادەوەستێ و بەرگری لە ولات دەکا، بەڵام کچ بەری هەیە و ژیانی گێتی پێ دەڕازێتەوە. لە لایێکی دیکەوە دەڵێ کوڕ جوانی قوتابخانەیە، بەرامبەر بەو کچ ڕووناکیی شەوە، کوڕ دیمەنی بەزمی کۆڕی سەرخۆشانە، بەڵام کچ مایەی ماچوموچ و چوونە ناویەکی شەوانی تەنیاییە.

ئینجا نالی دەکەوێتە پرسیار لە خوێنەری شیعرەکەی، دەڵێ: ئەوەی پرچی ئاڵۆزە وەک سونبول، ئەوەی دورری (ئەندامی مێیینەی) نەسمراوە، واتە کون نەکراوە، ئەوەی دەمی وەک غونچەی پشکووتووە، کوڕە یا کچ؟ بێ گومان کچە. لە پاشانا نالی باس لەوە دەکا کوڕ بەمنداڵی وەکو کچ وایە تا مووی لێ دێ، ئەو کاتە لە کچ جیا دەبێتەوە. جوانی ڕوخساری کوڕ لە سەردەمی منداڵیدا کە هێشتا مووی لێ نەهاتووە وەک کچ وایە، بەڵام کە گەندەمووی لێ دەڕوێ لە میناوە (شووشەوە) دەبێ بەچینی (فەغفووری) کەچی ئەم جۆرە گۆڕانە بەسەر کچدا نایە.

شاعیر لەسەر ئەو وێنە داهێنراو و لەیەکچووانەی دەڕوا و دەڵێ: کوڕ کە هێشتا منداڵە لە خوشکی خۆی دەکا، بەڵام کە سەبزەی لێ دەڕوێ واتە تووکی لێ دەردەکەوێ دەبێتە نەخشی سەر قوماش، کەچی کچ ئەو گۆڕانەی بەسەر نایە و تێک ناچێ. ئەوجا دێتە سەر سنگ و بەرۆکی کچ، سنگی سینییە فینجانی شیرینی لەسەر ڕێزکراوە. جووتە مەمکی وێنەی سێویان گرتووە، وەک مۆم قیت وەستاون، وەک عەنبەر بۆنیان خۆشە.

نالی پێش ئەوەی کۆتایی بەم قەسیدەیە بێنێ گەلێ وێنە دروست دەکا لە جوانی کچ و کوڕ، بەڵام زیاتر دەشکێتەوە سەر کچ:

هەم گوڵبونی بێ خارە، هەم مەزرەعی ئەزهارە
هەم مەخزەنی ئەسرارە ئەسبابی موهەییا کچ
جەننەت پڕی ویلدانە، خادیم هەموو غیلمانە
خانم کە تێدا حۆرین یەکسەر هەموو حەسنا کچ
گەر ئەشرەفی مەحبووبە، یووسف کوڕی یەعقووبە
کچ بوو بەخریداری یەعنی کە زولەیخا کچ
سددیقی عەزیز هەر وەک یووسف کە نەبی بوو کوڕ
سددیقەیی مەعسوومە وەک داکی مەسیحا کچ

کچ بنە گوڵێکی بێ دڕکە، کێڵگەی گوڵە، گوڵستانە، مەڵبەندی نهێنییە، واتە ئەندامی مێیینەی لە گێتیی نهێنیدایە بەتایبەتی کە هێشتا کچ بێ و نەسمرا بێ، ئینجا کە ببێ بەژن دەبێ چی لێ ڕوو بدا، ئەمانە هەموویان لە کچدا دەردەکەون و لە کوڕدا نابینرێن.

شاعیر باس لە ژیانی بەهەشت دەکا، تەنیا حوور و غیلمان لەو کۆمەڵە گیانی بەدا هەستیان هەیە، دەڵێ لە بەهەشتدا غیلمان (کوڕ) زۆرن، ئەمانە هەموویان پێش خزمەتن، کەچی حووری یا پەرییە جوانەکان هەموویان خانمن، واتە کوڕان لە خزمەت کچاندان.

شاعیر بەڵگە بۆ قسەکانی دێنێتەوە و دەڵێ ئەگەر لە ژیانی گەورە و خۆشەویستێکی وەک یووسفی کوڕی یەعقووب بپێچینەوە دەبینین کچێک کە ناوی زولەیخا بوو لە بازاڕی ئادەمزاد فرۆشتندا بەپارە یووسفی کڕییەوە، بۆ ئەوەی لە دیلییەتی ڕزگاری بکا. ئینجا شاعیر نموونە بەدوو کوڕ دێنێتەوە یووسف پێغەمبەر و عەزیزی میسر (پووتیفار)ی وەزیری فیرعەون و مێردی زولەیخا. وەک لە چیرۆکەکەدا دیارە زولەیخا حەزی لە یووسف کردووە، ئەگەر هۆگربوونی ژنێک بەپیاوێک لەناو کۆمەڵدا بەتاوان دابنرێ، بەتایبەتی پیاوەکە حەزی لێ نەبێ ، کەچی مریەمی دایکی مەسیح ئەوەندە داوێن پاک بووە بەکچێنی، مەسیحی بووە.

شاعیر بەم دێڕە دوایی بەشیعرەکەی دێنێ:

بابێکی هەیە دونیا بۆ عیشقی مەجازی و بەس
(نالی) چییە ئەو بابە ئادەم کوڕ و حەووا کچ

شاعیر بە(عیشقی مەجازی) دەستی بەقەسیدەکە کردووە و هەر بەو عیشقەش دوایی پێ هێناوە. بنج و بناوانی دڵداری و خۆشەویستی بەلایەوە پێوەندی کچ و کوڕ بەیەکترییەوەیە. ئەم دوو دیاردەیە یەکتری تەواو دەکەن. لە سەرەتای بوونی ژیاندا کوڕێک و کچێک، ئادەم و حەووایێک هەبوون. ئاساییەکە لە ئادەم و حەووا ماوەتەوە، پێوەندیی کوڕ و کچ لەوان ماوەتەوە. ئەوەی لە جغر و کردەوەی ئەوان بچێتە دەرەوە وەک نالی خۆی دەیڵێ (لە ئێمە نییە)، بەهەموو جۆرێک دڵداریی نێوان کچ و کوڕ کارێک و دیاردەیێکی ئاسایی ژیانە، لەوە بچێتە دەرەوە (کوڕ و کوڕ) یا (کچ و کچ) شەرم و بێعارییە.

مەستوورە کە حەسنا و ئەدیبە بەحیسابێ

بەڵگەی هەرە گرنگ بۆ شیعری کراوە لە بەرهەمی نالیدا ئەو گێتییە هونەرییەیە کە بەهۆی ماه شەرەف خانمی ئەردەڵانی مەستوورەوە دروستی کردووە. لەو قەسیدەیەدا هەوڵیداوە هەموو توانا و وەستایەتی خۆی بەکار بێنێ بۆ وەسفی ئەندامی مێیینەی لەشی ژن، وەسفێک ئەوەندە وێنەی بەرزی داهێنراوی هونەری تێدا بێ تا دەگاتە ڕادەیێک پیاو بڵێ ئەم گەنجینە نهێنییە پڕ لە ژیانە لەمە زیاتر هەڵناگرێ. ئەگەر شاعیرێکی تر بێتە ناوەوە و بیەوێ لەم بابەتەوە بنووسێ دەبێ لە دەورووبەری مانا و وێنە شیعرییەکانی نالی بسووڕێتەوە.

نالی بەمەبەسی هەڵدانەوەی پەردە لەسەر ئەندامە شارراوەکەی ژن قەسیدەیێکی چل و هەشت دێڕە

شیعری، یا نەوەد و شەش نیوەدێڕ شیعری نووسیوەتەوە. لێرەدا لەبەر ئەوە دەووترێ نەوەد و شەش نیوە دێڕ شیعر، چونکە ئەم نیوە دێڕانە لە قەسیدەکەدا هەموویان لەسەر یەک قافیەن.

بۆ وەسفکردنی دیوی دەرەوە و دیمەنی دیاری ئەو ئەندامە، شاعیر ئیلهامی لە مەستوورە وەرگرتووە، جا لەبەر ئەوەی جوان بووە، یا کچی ئاغاییێکی گەورە و ژنی والیی کوردستان بووە، یا لەبەر ئەوەی خوێندەوارێکی بەرز و شاعیرێکی چاک بووە، خۆ دەبێ لەبەر ئەمانە هەموویان بوو بێ، شاعیر لەم قەسیدەیەدا گێتیییێکی هەست بزوێنی جوانی دروست کردووە. مەستوورە بەتەمەن چوار پێنج ساڵ لە نالی بچووکتر بووە، خوسرەو خانی والیی ئەردەڵانی مێردی کە لە ساڵی ١٨٣٤ کۆچی دوایی کردووە، ئەو کاتە مەستوورە تەمەنی ٢٩ ساڵ بووە، لە خوسرەو منداڵی نەبووە. نالی لە ساڵی ١٨٤٥ لە سلێمانی بۆ یەکەم جار چاوی بەمەستوورە کەوتووە.

نالی و هەر کەسێکی دیکە، بەتایبەتی شاعیرێکی دڵ ناسک بۆی هەیە حەز لە ژنێک بکا، جوان بێ، شاعیر بێ، مێژوونووس بێ، وەک نالی خۆی دەیڵێ، ئەم دڵدارییە با ئاسمانی نەبێ و زەمینی بێ، دڵداریی حەقیقی نەبێ و مەجازی بێ. ئەم دڵدارییە نەگەیشتۆتە ئەوەی خوازبێنی بکا و بیکا بەژنی خۆی و بنەماڵەیێکی تازە دروست بکا، چونکە مەستوورە وەک لە شیعری دەردەکەوێ مێردی کۆچکردووی خۆشویستووە، لای شەرم بووە لەدوای خوسرەو خان شوو بکاتەوە، ئەگەر مەستوورە ئارەزووی شووی بووایە ژیانی شاری سلێمانی لە ماڵی پوورزای خۆی بردبووە سەر، ئەم کەسە لە تەمەنی خۆی بوو و بەمانگێک پێش مردنی مەستوورە ئەویش کۆچی دوایی کردووە، هیچ بەڵگەیێک بەدەستەوە نییە ئەوە بگەیەنی کە شووی بەم پوورزایەی کردووە، لەبەر ئەوە بەهیچ جۆرێ مەستوورە بۆ نالی نەدەبوو. بەڵام لە گێتیی خەیاڵ و ڕۆمانتیک و شیعر و دڵداری ڕێگە لە نالی ناگیرێ مەستوورەی خۆش بووێ، ئەگەر پێی شادیش نەبێ دەبێتە مایەی ئەو شیعرە جوانە کراوەیە بێتە ناو مێژووی ئەدەبی نەتەوەی کوردەوە.

ئەوەی پێویستە لێرەدا ڕوون بکرێتەوە بەتایبەتی ئەم بەرهەمەی نالی کە قسەی زۆر لەسەرە، هەڵسەنگاندنیەتی لە ڕووی سوود و کەڵکی خوێنەر و خوێندەواری کورد. پێش هەموو شتێک پێویستە پێوانەیێک هەبێ، بەلای ئێمەوە ئەو پێوانەیە بریتییە لەوەی مەرجی سەرەکی لە هەموو داهێنانێکی ئەدەبی و هونەریدا ئەوەیە ئەو کارە ماکی ئیستێتیکی گرتبێتە خۆی، چونکە هونەر ژیانە، دەچێتە ناو هەموو کون و کەلەبەرەکانی بوون، ئایین و بیروباوەڕ، هەژاری و دەوڵەمەندی، کرێکار و خاوەن فابریقە، مرۆڤایەتی و خیانەت، هەستی دەروون، هەموو شتێکی لە ڕووی ماددی و مەعنەوییەوە پێوەندی بەژیانی ئادەمزادەوە هەبێ.

لەو کاتەی پیاو و ژن دەچنە ناویەکەوە، ئەندامی نێرینەی پیاو و ژن وەک بەشێک لە جموجۆڵیی ئادەمزاد، ئەگەر بوون بەسەرچاوە بۆ داهێنانی بەرهەمێکی ئەدەبی و هونەری بەمەرجێ جەوهەری جوانکاری تێدا بێ، بەبەرهەمێکی چاک دەژمێررێ. نالی کە باسی ئەندامی مێیینەی مەستوورەی کردووە، لە حەقیقەتی ژیان نەچۆتە دەرەوە، چونکە شتێکە هەیە، تایبەتی نییە بەمەستوورە، بەڵکو

هەموو ژنێک هەیەتی، ئەو ئەندامە لە گەلێک لە ئەدگاریدا وەکو ئەندامەکانی دیکەی هەموو کچ و ژنێک هەموویان وەکو یەکن، تەنیا ئەوە نەبێ جوانی دەموچاو و لەشولاری هەموو ژنێک لەوانەیە ئەوە بگەیەنێ ئەندامەکەش جوان دەکەوێتە بەرچاو، بەو هۆیەی ژنەکە ناوی بەجوان دەرکردووە.

شاعیر لە سەرەتای شیعرەکەیدا بەدە نیوەدێڕ شیعر خەون دەبینێ و مەستوورەیە هاتۆتە لای ئەوەی تێدەگەیەنێ گرێیێکی هەیە بەنالی نەبێ بەکەس ناکرێتەوە، کێشە و تەنگوچەڵەمەیێکە بەو نەبێ بەکەس جێبەجێ ناکرێ، ئەو جێگە شارراوەیەی مەستوورە کە داپۆشراوە (مەستوورە) دەبێ بەئەستووری نالی فراوان بکرێ.

لە سەرەتادا دەڵێ:

مەستوورە کە حەسنا و ئەدیبە بەحیسابێ
هاتە خەووم ئەمشەو بەچ نازێک و عیتابێ
هات و گوتی: عوقدەم هەیە قەت مومکینە وا بێ
هەر تۆ مەگەر ئەم موشکیلە حەل کەی بەجەوابێ
هەر مەسئەلە بکرێ کە بەتۆ شەرحی کرا بێ
لایق نییە کەس دەخلی بکا چین و خەتا بێ
ئاوێنە بەم ئاوێنە دەبێ ڕەنگی نەما بێ
مەستوورە بەم ئەستوورە دەبێ موهرە گوشا بێ

لەدوا دێڕی ئەم بڕە شیعرە نالی بەزمانی مەستوورەوە ڕێگە خۆش دەکا بۆ وەسفی شتە نهێنییەکە بۆ ئەوەی شاعیر یا هەر کەسێکی دیکە هەڵی بێنێ ئەو شتە چییە:

نوکتەیێکی زەریفە بەنەسیبی زورەفا بێ
تەعریفی دەکەم بەڵکو لە بۆ دەردی شیفا بێ

مەستوورە دەڵێ وەسفی ئەم ئەندامە دەکەم و پێتی دەناسێنم، بەم جۆرە بەهەشت بەندی شەش نیوەدێڕی وەسفێکی ماددی هەست پێکراوی ئەندامەکە دەکا، وەسفەکە ئەوەندە وردەکاری تێدایە لەوانەیە ئەم وێنە هونەرییانە لە ئەندامەکە خۆی بەچێژتر بکەونەوە. لە وەسفەکەدا ئەندامەکە لەگەڵ گەنجینەی جەواهیر و کۆمەڵە زیو و پەڵەبەفر و چووزەرە ڕێواس و غونچەی نەپشکوتوو و مەرمەڕ و گردی خوێ و کاڵەک و هەنار و شەمامە و شتی تر بەرامبەر و بەراوورد دەکا.

بەم ڕەنگە مەستوورە دەکەوێتە وەسفی ئەندامەکەی بەشێوازێکی پڕ لە هەڵهێن و نهێنی، وەرامی هەر بەندێکیش بەیەک وشە ئاشکرا دەبێ:

ئەم سررە چییە وا کەسوها بێ نەسووا بێ
دوررێکی وەکو دەوری سەما بێ نەسما بێ

دوككانى توحەف كانى حەيا كانى بەقا بێ
قوببەی لە قیبابی نوقەبا بێ، نەقوپا بێ
وەک خەیمە بەپەردەییێکی دوو ئەستوونی بەپا بێ
سەر تەپلە نەختێ بەنەزاکەت قەڵیشا بێ

***

یا کۆمەڵە زیوی بوخەلا دوور لە سەخا بێ
موغلەق بە بەخیلی بەمەسەل مشتی مەلا بێ
وەک هیممەتی سۆفی کە لە نێو خەلوە خزا بێ
مەستوور و عەزیزی شەرەف و ڕەفعەت و جا بێ
کاسەییێکی بلوورین و نوخوونی لەسەرا بێ
نەختێکی لەبەر مەوجی لەتافەت قەڵیشا بێ

***

یاخۆ پەڵە بەفرێکی کە ئەسڵا نەشکا بێ
قەندیلی مونیری گوزەری ئاب و هەوا بێ
کام ئاب و هەوا موعتەدیلی نەشئو نەما بێ
یەعنی لە وەسەت کانییێ کرمێکی تێ زا بێ
لەو کانییەدا چووزەرە ڕێواس ڕووا بێ
بەو چووزەرە ڕێواسە کەمێکی قەڵیشا بێ

***

یا قەسری موعەللا کە لە ئاوێنە کرا بێ
یا غونچەیی نەشکوفتە کە ئاوی نەدرا بێ
یا گونبەدی نەزهەتگەهی نێو باغچە سەرا بێ
ئەلوانی گوڵ ئامێزی شەکەر بێزی تێدا بێ
یا قورسی نەمەک هەر وەکو مەڕمەڕ بەزیا بێ
جێ قەترەیی ئاوێکی لە نێودا قەڵیشا بێ

***

یا هەر وەکو گردێکی کە تازە هەڵیدابێ
گردی نەمەکین یەعنی گیای لێ نەڕووا بێ

دامێنی بەئەنواعی گوڵومول خەمڵا بێ
گەنجێکی تێدا بێ کە تەلیسمی نەشکا بێ
حوقەیکی زەڕی سافی لەسەر بانی نرا بێ
نەختێکی بەسەد سەنعەتی مانی قەڵیشا بێ

***

یا ڕەئسی هەتیوێکی کە بێ بەرگ و نەوا بێ
حەیران و سەراسیمە نە داکێک و نە بابێ
فێسێکی سپی توندی لە کەللەی کەلی نابێ
هێشتاکو لە حەق جێکەیی خاسی نەدرا بێ
چەسپیدە و خڕ هەر وەکو بەر قاڵبی دابێ
نەختێکی لەبەر سفتیی و توندی قەڵیشا بێ

***

دورجێکی موجەوهەر کە هەموو حوسن و بەها بێ
دوورێکی مونەووەر کە هەموو ئاوی سەفا بێ
بەیزێکی شوتورمورغ کەوا تازە کرا بێ
وەک بەیزەیی بەیزا بەزیا و بەسەنا بێ
خرچەیکی مودەووەر بەعەسەل ئاوی درا بێ
نەختێکی لەبەر حوسن و حەلاوەت قەڵیشا بێ

***

یاخۆ وەکو خۆی شاهیدە بۆ وەسفی وەها بێ
سیمین مەمکێکی تەڕ و تازەی هەڵیدا بێ
یا تازە هەنارێکی کە ناری گوڵی مابێ
بێ درز و قەڵیش میسلی شەمامەیکی تەڵا بێ
بۆ تەجریبە تا لەززەتی شیرینی ئەدا بێ
نەختێکی وەکو دیدەیی دەرزی قەڵیشا بێ

لێرەدا وەکو دەبینرێ هەموو موبالەغەی هونەریی شاعیر بۆ دیارکردنی بچووکی درزی ئەندامی ژنە، بۆ ئەمە گەلێ وێنەی لە سروشت و شتی کە ئادەمزاد بەکاری دێنێ لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا وەرگرتووە. دوا وێنەی لەم بابەتەوە ئەوەیە درزی ئەندامەکە لە بچووکیدا بەکونی دەرزی دەچوێنێ.

لەدوای ئەوەی لە هەڵهێنەکانی دەبێتەوە، نالی دە نیوەدێڕ شیعری دیکە دەخاتە سەر بەندەکان، ئینجا لە وەسفی ئەندامەکە دەبێتەوە بەبێ ئەوەی ناوی بێنێ:

یاخۆ مەسەلا میسلی نەوا بێت و نەوا بێ
مەشهوور و خەفی هەر وەکو عەتقا و وەفا بێ
ساحیب زەڕ و زیوی کە فریبی عوقەلا بێ
ئەکسیری تەڵای ئەحمەری چەند قەترە لە لا بێ
دەعوای ئومەرا چەندی لەسەر تەختی کرا بێ
چەند خوێنی ڕژا بێت و چ خوێنی نەڕژا بێ
کێ بێ لە جیهاندا چ گەدا بێت و چ شا بێ
سمتێکی وەها ناسک و پڕ لەززەتی گا بێ
تەعبیری خەیاڵی خەو ئەگەر بێتە حیسابێ
دەروێش و گەدا شاهە، دەبێ شاه گەدا بێ

لە سەرانسەری ئەم شیعرە نالی وەسفی ئەندامەکە بەزمانی مەستوورە خۆیەوە دەیکا. ئەوی ڕاستی بێ پیاو لە ژن باشتر نهێنییەکانی ئەو ئەندامە دەزانێ، ئەمە یەکێکە لە ئاوڕدانە هونەری و تەڕ دەستییەکانی نالی، جگە لەوەی مەسەلەکە بەخەون دەگێڕێتەوە، بێ گومان ئەمەش بەڵگەیێکی دیکەیە کە نالی بەڕاستی نییە و مەبەسی بنچینەیی دروستکردنی بەرهەمێکی داهێنراوی ئەدەبییە.

ئینجا هەر لە خەوەکە نالی وەرامی مەستوورە دەداتەوە، بەم دوو نیوەدێڕە شیعرە دەست پێ دەکا:

دێوانە کە زانی کە دەبێ عوقدە گوشا بێ
هەستا و گوتی: ئەشکی ڕەوانم بەفیدا بێ

وەسفێکی هونەری بەرزی ئەندامی پیاو دەکا، پێوەندی نێوان هەردوو ئەندام دەردەخا، بەڵام ئەوەندە هەیە لەوانەیە جوانی وەسفەکەی نالی بۆ ئەندامی خۆی شتێکی نیسبی بێ، هەندێ کەس گرژ بکا، مەبەس لە هەندێ کەس پیاوە، ئەگەر نا بۆ چ وەسفی ئەندامی ژن لە لای پیاو جوان بێ، بۆچ دەبێ وەسفی ئەندامی پیاو بەلای ژنەوە جوان نەبێ!

نالی لە وەسفی ئەندامی خۆی و بەزموڕەزمی لەگەڵ ئەوەی مەستوورە دەگاتە لووتکەی داهێنانی ئەدەبی و تابلۆیێکی پڕ لە هونەر دروست دەکا، لەسەر شانۆی چێژی بەرز چیرۆکێکی دیکەی دڵداری دەنوێنێ:

ئەم ساحێبی تەشریحە دەبێ هەیئەتی چا بێ
هەم شاریح و هەم جاریح و موزیحە گوشا بێ
بۆ توند و ڕەقی مەتنی مەتینی حوکەما بێ

تەدقیقی ئەمیش سررە دەبێ خوفیە ئەدا بێ
نەرم و خۆش و مونتیج، وەکو بەستی ئودەبا بێ
تووڵانیی و بەرجەستە وەکو دەستی دوعا بێ
شەو نائیم و قائیم عەلەمی بابی ڕەزا بێ
بێ دیدە هەڵستێ بەمەسەل عەینی عەسا بێ
مەجزووبی تورووق مورتەعیشی لەرزە و تا بێ
سالێک ڕەووشی مەسلەکی ڕێگەی سولەحا بێ
چاوێکی هەبێ غەرقەیی فرمێسکی بوکا بێ
فەرقێکی هەبێ داخیلی میحرابی دوعا بێ
ڕێی حورمەت و بێ حورمەتی هەرگیز نەکوتا بێ
چەند ئاوی ڕژا بێت و چ ئاوی نەڕژا بێ
لەم ڕێگە سەریشی کە بچی یەعنی کوژا بێ
گەردەن کەچی بەر پێتە قەدەم ڕەنجە کەسا بێ
تا گەرم ڕەوی قەترەیی زوڵماتی بەقا بێ
مائولخزری قەترە لەسەر قەترە فیدا بێ
کێ بێ وەکو تۆ بەم شەوە ڕەحمی بەمنا بێ
مەجزووبە سیفەت یەعنی سیلەی ڕەحمی تێدا بێ
هەم جازیبە و قابیلەیی ئەخز و عەتا بێ
مەستوورەیی مەخفی شەبەهی بادی سەبا بێ
مەستانە هەڵستێت و بەکوێری روقەبا بێ
ئەم باب زەنە گەرم و تەڕی کا بەکەبابێ

ئەو بەرنامەیەی نالی بۆ ئەم قەسیدەیەی داناوە لێرەدا کۆتایی پێ دێ، لە سەرەتادا کە بەخەون مەسەلەکە دەگێڕێتەوە جۆرە هونەرێکی نالییانەی بەکار هێناوە کە تەنیا لەخۆی دێ، کەچی ئەوەی چاوەنۆڕ نەکراوە ئەوەیە شاعیر بەمە کۆتایی بەقەسیدەکەی ناهێنێ، بەڵکو بەم چوار نیوە دێڕ شیعرە:

(نالی) وەرە هەزلێکی کە عاری شوعەرا بێ
ڕوو ڕەش مەکە پێی سەفحەیی هیچ لەوح و کیتابێ
وا چاکە خەیاڵت لەگەڵ ئەسراری هودا بێ
نەک بەحسی سوروور و عەلەمی بادی هەوا بێ

نالی لەم چەند دێڕەدا لە کردەوەکانی یا خەونەکەی کە بەمەستوورەوە دیویەتی پەشیمان بۆتەوە، بەڵام لە بەرهەمی ئەدەبیدا پەشیمانی نییە، چونکە لە ڕووی هونەرییەوە شیعرێکی بەرزە، بێ گومان لە لای نالی ئەمە گرنگە، چونکە ئەگەر بەرز نەبووایە بڵاوی نەدەکردەوە، پەشیمانییەکەی لەوەیە لابردنی ئەو پەردەیە لە ڕووی ئایینی یا کۆمەڵایەتییەوە ڕەنگە بەجێ نەبن، لەبەر ئەوە ناچار بووە بەم دێرانە پاکانە بکا.

لەگەڵ ئەوەشدا نالی لە کۆمەڵ گەیشتووە، ئەمەی لەبەر ئەوە بووە چونکە زانیویەتی کاری وا لە کۆمەڵدا هەیە، بەزمان دەتوانرێ بوترێ، بەڵام بەقەڵەم نابێ بنووسرێ، پیاو دەتوانێ لەگەڵ ژندا بەتەنیا بن هەموو شتێکی لێ بکا، بەڵام ئەگەرهاتوو هونەروەرێک باسی ئەندامی مێیینەی بکا، ئەمەیان شەرمە، لەبەر ئەوەیە نالی وەکو شاعیر و هونەروەرێک باسی لێوە کردووە، وەکو ئادەمزادێکی ڕەوشت پاکیش پۆزشی بۆ ئەو کەسانە هێناوەتەوە بەرهەمی ئەدەبی کراوەیان پێ جوان نییە.

پاسەوانی تایبەتیی پاشا لە سوپای میرنشیندا

ئەم پارچە شیعرە لە ئەدەبی کوردیدا بە(تاقمە مومتازەکەی نالی) ناوی دەرکردووە. ماوەیێکی زۆر لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا وا باو بوو؛ گۆیا ئەم وەسفە جوانەی نالی بۆ کۆمەڵە کەناچەیێکی نازەنینی شارەزووری لە بەهاری ڕەنگیندا لە سەیرانی ناو گوڵ و گوڵزاردا وتراوە، ئەو پەریزادە ناسک و بەدەوانە زۆربەی کاتی سەیرانیان بەشایی و هەڵپەڕکێ بردۆتە سەر، کەچی لە ساڵی ١٩٢٠دا ئەمین فەیزی لە کتێبی (ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد) وتوویەتی: ئەو تاقمە مومتازە عەسکەری حوکوومەتی بابانە کە لە زەمانی ئەحمەد پاشادا تەنزیم و تەنسیق کراون.

بەئاسانی دەتوانرێ بیر لەوە بکرێتەوە ڕۆژێ لە ڕۆژان نالی بەپیاسە لە گۆڕەپانی پشت مزگەوتی گەورەی سلێمانی کە ئۆردووی سوپای میرنشینی لێ بووە لە گەشتوگوزار دەبێ، لەو کاتەدا ئەو تیپەی پاسەوانی تایبەتیی پاشایە لە سوپای میرنشیندا خەریکی مەشقی عەسکەری دەبن.

ئەم تیپە سوپاییە جلوبەرگی تایبەتی خۆیانیان بووە، جیا بووە لە جلوبەرگی سەربازی ئاسایی، هەر پارچەیێکی ئەم جلە ڕەنگی تایبەتیی خۆی بووە، قۆپچە و نیشانی کڵاو و سەرشان و سنگ و بەریان تایبەتی بووە، هەروەها ئەو لاوانەی بۆ ئەم کارە هەڵدەبژێرران بەژنوباڵایان نە کورت و نە درێژ وەکو یەک بووە، بەڕوخسار جوان و بەقیافەت ڕێکوپێک بوون.

نالی لە کاتی مەشقکردندا چاوی بەم کۆمەڵە لاوە دەکەوێ، دیمەن دەبێتە سەرچاوەی ئیلهام، بۆ ئەم شیعرەی لە سەرەتاوە تا دوایی وەسفی مەشقە سوپاییەکەیە ئەو تیپە تایبەتییە کردوویانە. شاعیر گەلێ وێنەی لە بزووتنەوەی سروشت وەرگرتووە بۆ نووسینەوەی شیعرەکە:

ئەم تاقمە مومتازە کەوا خاسەیی شاهن
ئاشووبی دڵی مەملەکەت و قەلبی سوپاهن

سەف سەف کە دەوەستن بەنەزەر خەتتی شوعاعن
خەلقەکە دەبەستن وەکو خەرمانەیی ماهن
نێرگس نیگەهـ و ساقە سەمەن کورتە وەنەوشەن
موو سونبول و ڕوومەت گوڵ و هەم لالە کولاهن
گوڵزاری دەرودەشتن و غیلمانی بەهەشتن
ئاهوو سەف و ئاتەش بەکەف و تیز نیگاهن

ئەم کۆمەڵە سەربازەی پاسەوانی تایبەتیی پاشان، گەورەترین و لە ڕووترین بەشەکانی سوپای میرنشین بوون، هەر مەترسییێک لە ستایشی دەوڵەت بووایە ئەمانە دەبوونە لابردنی ئاشووب و تەنگوچەڵەمەی ناو کۆمەڵ.

ئەم سەربازانە کە لەتەک یەکتری بەڕێز دەوەستان لە کاتی مەشقکردندا هێڵێکی ڕووناکییان دروست دەکرد، بەدەموچاوی جوان و بەشەوقیان وەکو کەسانێکی فانۆسیان بەدەستەوە بێ دەکەوتنە بەرچاو. لە کاتی مەشقی عەسکەریدا کە حەلقەیان دەبەست وەکو خەرمانە دەبینران لە دەوری مانگدا. ڕەنگە مانگەکە ئەو سەربازە یا ئەفسەرە بێ کە مەشقی پێیان دەکرد. ئینجا لە جوانیدا ئەندام و جلوبەرگی سەربازەکان وەسف دەکا، چاویان بەنێرگس و باڵایان بەسەمەن و چاکەتیان بەڕەنگی بنەوشەیی و موویان بەسونبول و ڕوومەتیان بەگوڵ و کڵاویان (فێسیان) بەسووری گوڵاڵەیی دەچوێنێ. هەروەها ئەم تیپە لاوە بەجلی ئاڵوواڵایان گوڵستانی هەموو دەرودەشتێکن و غیلمانی بەهەشتن. کە ڕیز دەگرن وەکو ڕیزی مامزن، تفەنگ و شەشاگریان بەدەستەوەیە، چاویان تیژ دەنوارێ و هەمیشە هوشیارن.

نالی لەسەر وەسفەکەی دەڕوا و دەڵێ:

سەحرا بەتەجللا دەکەنە وادیی ئەیمەن
قامەت شەجەر و مەزهەری ئەنواری ئیلاهن
لالەن بەبەدەن ئەتلەسی ئەخزەر کە لەبەرکەن
نەورەستە گوڵی بەستە لەگەڵ دەستە گیاهن
گەهـ تاووس و گەهـ کەبکن و گەهـ بووقەلەموونن
گەهـ ئاتەش و گەهـ شوعلە و گەهـ دوودی سیاهن

لەم دێڕەشیعرانەدا نالی بەچاوێکی ئەوەندە بەرز تەماشای ئەو سەربازانە دەکا و، دەڵێ دەرکەوتنی ئەوان هەموو سەحرا وەک (وادی ئەیمەن)ی لێ دێ، ئەو شیوەی لە شاخی توورسینا (حۆریب) نووری خودا کەوتە بەرچاوی مووسا لەو کاتەی لە دیالۆجیکدا هەزار و یەک وشەکەی لەگەڵ کردگاردا دەکرد. نالی کە دەڵێ باڵای سەربازەکان ڕێکە وەک درەخت، مەبەسی ئەو درەختەیە کە لە نزیک ئەوەوە مووسا قسەی لەگەڵ کردگاردا دەکرد.

شاعیر درێژە بەوەسفی دەدا و دەڵێ، پێستی لەشی سەربازەکان سوورە وەک لالە، چاکەتیان لە قوماشی ئەتلەسی سەوزە، وەکو دەستە گوڵێکن بەگیای سەوز پێچراونەتەوە، واتە لەشیان بەڕەنگ سوورە، بەچاکەتی وەک گیای سەوز داپۆشراون. مەشقی سەربازەکان و بزووتنەوەی وەرزینییان وەک ڕەوتی تاووس و کەو و بووقەلەموونن (عەلی شیشن)، هەروەها لەم بزووتنەوانەدا وەک ئاگر و بڵێسە و دوکەڵی ڕەش دەکەونە بەرچاو.

نالی بەم دێڕانە دوایی بەشیعرەکە دێنێ:

تەنهایی سەمەن بەرگی وەنەوشە کە دپۆشن
وەک نووری دڵی موئمین و زوڵماتی گوناهن
بۆ سەیری خەرامیدەنی ئەم سەروو قەدانە
سۆفی لە تەڵەب دان و هەموو سالیکی ڕاهن
بۆ زولف و روخ و پەرچەم و ئەبرۆیی سیایان
عالەم وەکو (نالی) هەموو باناڵەو و ئاهن

لەشی سەربازەکان وەک یاسەمینە کە جلوبەرگی وەنەوشەیی دەپۆشن، ڕەنگی کاڵ و تێر وەک ڕووناکی خوداناسی و تاریکستانی گوناهکارانن. نالی دەڵێ بۆ تەماشاکردنی مەشقی ئەم سەربازانەی ناوقەدیان وەک سەروو وایە لە هەڵبەزین و دابەزینی وەرزینییان ئەوەندە جوان و ڕێکوپێکن سۆفییان خستۆتە حاڵ و ڕێی ڕاستیان گرتۆتە بەر. لە دواییدا دەڵێ بەرامبەر بەزولف و ڕوومەت و پەرچەم و ئەبرۆی ڕەشیان هەموو گێتی وەکو نالی گەشکەبوون و کەوتوونەتە هەڵکێشانی ئاه و ناڵە.

کەرەکەی نالی

گوێدرێژ وەک ئاژەڵێکی گیانلەبەری ماڵی کەڵکی بۆ ئادەمزاد زۆرە، لە ڕووی هەڵسوکەوت و ڕەوشتەوە خاسیەتی تایبەتیی خۆی هەیە، ئەمە بووەتە هۆی ئەوەی بیروڕا و بۆچوونی زۆر و جیاواز لە قالبێکی دانایی و فەلسەفیدا بەرامبەر بەکەر دروست ببێ. لە مێژووی کۆنی ئەدەبیاتی ڕۆژهەڵاتدا ناوی کەر هاتووە، لە شیعری دانایی و سۆفیزم و فەلسەفیدا کەر بووە بەسەرچاوە بۆ وێنەی گەلێ بەرز لە شیعردا، ئێستاش لە هەموو گێتیدا باس لە کەر دەکرێ وەکو دیاردەیێکی کۆمەڵایەتی.

زۆرجار لەناو خەڵک ناوی ڕێکخراوی کەران، یا حیزبی کەران دێ و هەندێ کەس بەناوی ژیری و فیکر و دانایی لاری لەوە نییە ئەندامی ئەم ڕێکخراوە وەهمییە بێ. لایەنە بەکەڵکەکانی کەر بۆتە هۆی ئەوەی هەندێ کەسی گەورە لە کۆمەڵدا بەچاوێکی فەلسەفی تەماشای مەسەلەکە بکەن، هەروەها لەبەر ئەمەشە نالی ئەم شیعرە بەرزەی بۆ کەر نووسیوە.

شاعیر کە لە ئادەمزادی دڵسۆز و بەهۆش دەدوێ، لەسەر ئەو باوەڕەیە ئادەمزادی خراپ و بەدکرداریش هەیە، لەبەر ئەوەیە ئەوانەشی لە بیر نەکردووە، دیارە مەرجیش نییە ئەم بێ کەڵکانە تەنیا سۆفی و دەروێش بن. نالی لێرەدا کەری کردووە بەرەمزی کار و وەفا لەگەڵ ئادەمزادی بێ کار بەراووردی دەکا.

ڕاستە کەر جانەوەری بێ فیکرە و ئادەمزاد خاوەنی هۆش و فیکرە، بەڵام ئەو بێ هۆشە کەڵکی بۆ کۆمەڵ هەیە، هەندێ لەو خاوەن هۆشانە کە ئادەمزادن نەوەکو تەنیا بێ کەڵکن، بەڵکو زیانیشیان هەیە، لەبەر ئەوەیە لەلای نالی تای تەرازووی کەرەکە لە هی ئادەمزادەکە قورسترە.

لە بۆچوونی نالی لەم لایەنەوە و تەرخانکردنی قەسیدەیێک بۆ وەسفی چاکەی کەر لەوانەیە بیر لەوە بکرێتەوە لەو کاتەدا نالی خۆی لە بیر کردووە و لە دۆخی خۆی چۆتە دەرەوە، چونکە شاعیرێکی لووت بەرزی فیز زلی وەک ئەو کەسی لە خۆی گەورەتر نەدۆزیوەتەوە چۆن کەوتۆتە هەوەسی ئەوەی بەم جۆرە بیر لە کەر بکاتەوە. لێرەدا مەبەس ئەوە نییە هەندێ کەس بۆچوونی نالی لەم لایەنەوە بەگاڵتەوگەپ بزانن، چونکە کرداری وا لە شان و شکۆی شاعیر ناوەشێتەوە.

نالی بەڕاستی مەبەسی ئەوە نییە مەدحی کەر بکا، چونکە کەر لە ڕووی بیرەوە لە پلەی ئادەمزاددا نییە، بەڵکو بەستەزمانێکە کەس ڕازی نابێ بەو بێ، بەڵام کەڵکی هەیە بۆ ئادەمزاد، نالی وەستایانە باس لەو ئادەمزادە بێ کەڵکانە دەکا، کە بەراووردیان دەکا لەگەڵ کەر، کەر لەوان بەکەڵکتر دادەنێ.

نالی نیوەی زیاتری شیعرەکەی بۆ وەسفی ڕووکەشی کەرەکە تەرخان کردووە. بەمەبەسی لێکۆڵینەوە دەکرێ بوترێ وەسفێکی فۆتۆگرافییە، ئەگەر نا وەسفەکەی نالی ڕاستی تێدایە، بەڵام ئەو ڕاستییەی خستۆتە ناو وێنەیێکی داهێنانی شیعرییەوە:

هەر کەرێکم بوو چ پەیکەر تەی کەری هەوراز و لێژ
سینە پان و مووچە کورت و شانە بەرز و گوێ درێژ
بن زگ و جەبهەت سپی کلک بژ و دامەن سیاه
یەک کەناس و سێ بڕ و دوو باد و شەش دانگ و درێژ
کەللە وەک جەررەی شەراب و پڕ نەشات و تەڕ دەماغ
شێری نەڕ، ئاهوویی بەڕ، گورگی سەفەر قەمچی نەچێژ
مل عەلەم، شیرین قەلەم، ئاهووشکەم مەیموون قەدەم
سم خڕ و کلک ئێستر و مەنزل بڕ و عارەق نەڕێژ
زەرق و زەرراقی وەکو خاکستەر ئەمما بێ غوبار
بەرق و بەرراقی وەکو پیرۆزە ئەمما بێ کرێژ
سم وەکو یەشم و لە پەشمی تووکی پێ دا سەرنگوون
چاو وەکو بیجادە یا دوو شەوچراغی شوعلە ڕێژ

لە وەسفی نالی بۆ کەرەکەی وا دەکەوێتە بەرچاو پەیکەرێکی بەکارە، ڕێگەی هەوراز و لێژ دەبڕێ، سنگی پان و دوو پێی پێشەوەی (دوو دەستی) کورت و شانی بەرز و گوێی درێژە. بن زگ و نێوچەوانی سپییە، کلکی تووکن و زبر و بەهێزە، سەروسمی هەر چوار پەلی ڕەشن. کەرێکە تەنیا خاوەنی دەناسی،

هەروەها ئەوەی ئالیکیشی دەداتێ. سێ بڕە، واتە تەمەنی سێ ساڵانە، تێکسمراو و قەڵەوە، شتێکی تەواو بێ کەموکوڕییە. کەللەی وەک کووپەی شەرابە، مێشکی تەڕ و بەکارە، لە چاپووکیدا وەکو شێری نێر و ئاسکی بیابانی و گورگی سەفەر وایە، ئەوەندە خۆشڕەوە پێویست بەئاژۆتن ناکا. ملی بەرزە وەک بەیداغ، ئەدگاری ڕێکوپێکە، ناوقەدی مامزییە، پێ بەخێر و بەرەکەتە، سمی خڕە، کلکی تووکن و گەورەیە وەک ئەوەی ئێستر، ڕێگەی دوور دەبڕێ و ماندوو نابێ.

شاعیر لە باسی ڕەنگی کەرەکە دەڵێ ڕەنگی شینی خۆڵەمێشی بوو، غوباری پێوە نەبوو، بۆیە وەکو پیرۆزە دەبریسکایەوە و بێ گرێژ بوو. سمی وەک ئەو بەردە بەنرخە بوو کە یەشمی پێ دەڵێن، لەناو تووکی پێیدا بزر بووبوو، چاوی وەک یاقووت یا دوو شەوچراغی ڕووناکی بژێن بوون.

ئینجا شاعیر دێتە سەر وەسفی کردەوەکانی کەرەکە:

گوێ درێژی بار و کورتان، بەرز و پاڵانی بەزێن
چوست و وریاتر لە گوێ کورتانی پاڵانیی و گێژ
قانیعی بابی ڕەزا و ڕازی بەپووش و دڕک و داڵ
ساڵێکی سەبر و تەحەممول بورد بار و هیچ نەوێژ
سائیمودەهری بەڕۆژ ئەمما بەڕۆژووی بێ نیەت
قائیمولەیلی سولووک ئەمما سولووکی بێ نوێژ
عاقڵێ بوو ناو کەر بوو قاتیعی ڕێگە و سەفەر
خۆش سولووکتر بوو لە سەد ئینسانی هەرزە و گێژوویژ

ئەو گوێدرێژەی کەری باری پێ دەووترێ، بەرزەیە، کورتان بەزێنە، گەلێ چوست و چالاکتر و وریاترە لەو گوێ کورتانەی خەڵکی ناو عەشرەتەکانی پاڵانی و گێژ. ئەمانە دوو عەشرەتی کوردن لە هۆزی گۆران.

کەرەکەی نالی بەبەشی خۆی ڕازییە لە پووشوپەڵاش و ئەو دڕکودالەی دەیدرێتێ، ڕێگەی سەبر و تەحەمولی گرتووە، بەبێ دەنگ باری خۆی هەڵدەگرێ. کەرەکە هەمیشە بەڕۆژووە، بەڵام نیەتی نەهێناوە، بەشەو نانوێ، ئەگەر شەونخوونی ڕەوشتی سۆفیان بێ، بەڵام لای کەر سلووکێکی بێ نوێژە.

لووتکەی داهێنانی نالی لە دێڕی دوایی ئەم شیعرەدایە:

هێندە پێم خۆش بوو زمانی حاڵی دەیگوت (نالی)یا!
هەردوو حەیوانین ئەتۆ گوێ کورت و ئەمنیش گوێ درێژ

کەرەکەی نالی لە سەرەتای شیعرەکەوە، بێ دەنگ بووە و ورتەی لێ نەهاتووە، لەپاش ئەوەی شاعیر لە وەسفەکانی دەبێتەوە، کەر وەرامی دەداتەوە و دەڵێ: هەردووکمان ئاژەڵین، تەنیا ئەوە هەیە تۆ گوێت کورتە، منیش گوێم درێژە.

دَرُونـي لِدارِ الشارَزُورِ

نالی بەئانقەست ئەم شیعرەی داناوە، لێکدانەوەییێکی ئەندازیاری بەکارهێناوە بۆ هۆنینەوەی، ویستوویەتی شارەزایی خۆی لە شیعر داناندا بخاتە ڕوو. شیعرەکە هەرچەندە دەسکردە، بەڵام لە ڕووی هونەرییەوە لە داهێنراوە بەرزەکانە، زمانی ئەم شیعرە زمانێکی تێکەڵاوی عەرەبی و کوردییە، ئەوەی ئاشکرایە ئەم دوو زمانە لە بنج و بناوان و بنیادی دەستووری زمان، وەک ئاسمان و ڕیسمان لە یەکتری دوورن. جگە لەوە لە ژیانی کۆمەڵایەتیشدا زمانێک دروست نەبووە لە کوردی و عەرەبی پێک هاتبێ و خەڵکی قسەی پێ بکەن و پێی بنووسن.

نالی ئەم شیعرەی لەسەر دەستووری زمانی عەرەبی داناوە، تەنیا ئەوە هەیە وشەی کوردی تێیدا بەکار هێناوە بەپێی زانستی ڕێزمانی عەرەبی، لەبەر ئەوە بەهەموو جۆرێک پێویستە شیعرەکە بەئیملای عەرەبی بنووسرێتەوە و سەروژێری بۆ بکرێ، هەروەها دەکرێ بەئیملای کوردیش بنووسرێتەوە بۆ ئەو کوردانەی عەرەبی نازانن.

پارچە شیعرەکە بەئیملای عەرەبی:

دَرُونـِی لِدارِ الشارَزورِ وَ بَرْدِهِ
کَفرمیسكِ گَرْمٍ إلی آوِ سَردِهِ
تَری وَردَهُ قوتاً وَ جُوتاً وَ سایقاً
فَیاقُوتتی مِنْ جُوتِهِ ثُمَّ فَردِهِ
تَری عِینةَ الأبدانِ مِنْ خاکوخولِهِ
تَری مَنْدَلَ الأوْراقِ مِنْ توز و گَرْدِهِ
تَری دَشْتَةً بالوَردِ کانَتْ بَهَشْتَةً
نَمُ الوردِ بارانٌ علی خاكُ و بَرْدِهِ
شَوانیِ سُلَیْمانیِ، صَبای پیرمَسُورکَیْ
کِوانی قَرَداغُ، هَوای دارِ زَرْدِهِ
کَأنَّ کَنارُ أرْضِهِ آسمانَةٌ
لِبَرْزیٍّ دُوریٍّ، لِسَبْزیٍّ عَرْدِهِ
أَمّا سَرچنارُ عَینٌ جارِیةٌ لَهُ
أمّا تانجرو قَدْ صارَ مَجْنُونَ هَرْدِهِ
فَباغاتهُ داغاتُ جَرْگِ الشقایقِ
فوا دَرْدَتی مِنْ خارِ خارٍ لِورْدِهِ

وكَمْ نالَ (نالي) مَنْ شَفا ساقيانه
شِفا هَلْ شَفا مَنْ نالَ (نالي) بِدَرْدِهِ

ئەم شیعرە عەرەبی و کوردی ئامێزە بەئیملای کوردی:

دەروونی لیداریلشارەزووری وە بەردیهی
کە فرمێسکی گەرمین ئیلا ئاوی سەردیهی
تەرا وەردەهو قووتەن وە جووتەن وە سایقەن
فەیاقووتەتی مین جووتە سومە فەردیهی
تەرا عینەتەلئەبدانی مین خاکوخۆلیهی
تەرا مەندەلەلئەوراقی مین توز و گەردیهی
تەرا دەشتەتەن بیلوەردی کانەت بەهەشتەتەن
نەمولوەردی بارانون عەلا خاک و بەردیهی
شەوانی سلێمانی، سەبای پیر مەسوورەکەی
کیوانی قەرەداغ و هەوای داری زەردیهی
کەئەننە کەنار و ئەرزیهی ئاسمانەتون
لیبەرزیی دووریی لبسەبزیی عەردیهی
ئەمما سەرچنار و عەینون جارییەتون لەهو
ئەمما تانجەرۆ قەد سارە مەجنوونە هەردیهی
فەباغاتوهو داغاتو جەرگیلشەقاییقی
فەوا دەردەتی مین خاری خارین لیوەردیهی
وەکەم نالە (نالی) مەن شەفا ساقیانیهی
شیفا هەل شەفامەن نالە (نالی) بیدەردیهی

***

نالی یەکەمین گەورە شاعیری کورد بوو لە کوردستانی باشووردا هونەری غەزەل و قەسیدەی ئەدەبی ئیسلامەوی هێنایە ناو مەیدانی ڕۆشنبیری کوردییەوە. لەسەر دەستی ئەو رینیسانسی ئەدەبی کوردی لە سەدەی نۆزدەم لە سلێمانی هەڵگیرسا و بەڕاستی بووە داهێنەر و نوێنەری قوتابخانەی ئەدەبی کوردی لە سەرانسەری کوردستانی باشوور لە ناوچەکانی بابان و ئەردەڵان و موکریان و سۆران و گەرمیان. لەو دوو سەدەی دواییەدا هەموو پەرەسەندن و پێشکەوتن و گۆڕانێکی ئەدەبی کوردی لەسەر بنج و بناوانی قوتابخانەی نالی بووە.

نالی شاعیری دروستکردن و خوڵقاندنە، شاعیری مانایە، شیعری ئەو داهێنانێکە، لە ئەنجامی بیری زانایێکەوە هاتووە و،زاڵ بووە بەسەر زانین و زانیاری شارستانیەتی ڕۆژهەڵات لە سەدەی نۆزدەمدا. شاعیر زانیاریی بەوشکی وەرنەگرتووە، لە حەقیقەتی زانستی واقیعەوە گواستوویەتییە خەیاڵی ڕەمزی شاعیرییەوە. بیری تیژی بەتوانا بووە بۆ دۆزینەوەی وێنەی مەتریالی لە سروشتدا لە پێناوی بەراوورکردن و دروستکردنی وێنەی نوێی شیعری لە ئەدەبی کوردیدا.

لە هەموو بەرهەمی شیعری نالیدا لەنگییێکی کێش و مۆسیقا و ڕیتم و قافیە بەدی ناکرێ. لە ڕووی ئەندازیارییەوە کەموکوڕی تێدا نییە. بایەخێکی زۆری بەڕەوانبێژی شیعری ئیسلامەوی داوە، لەبەر ئەوە شیعری نالی بۆ وەرگێڕان بۆ زمانێکی دیکە دەست نادەن، بەوەی مانای ڕاستی خۆیان بەدەستەوە نادەن، بەڵام مانای نوێ دروست دەکەن.

شاعیر شارەزای دیالێکتە گەورە و بچووکەکانی زمانی کوردی بووە، لە هەندێ جێ لە شیعرەکانیدا وشە و تەعبیری ئەو دیالێکتانەی بەکار هێناوە، لە دیالێکتەکەی خۆی کە کرمانجیی خوارووە ڕێبازێکی زانستی دۆزیوەتەوە بۆ هەرەوەزی لەنێوان دیالێکتە جیاوازەکانی زمانی کوردی.

نالی شارەزایی تەواوی لە ژیانی کۆمەڵایەتی کوردەواری بووە، بەتایبەتی مەڵبەندی منداڵی و مێردمنداڵی خۆی، ناوچەکانی شارەزوور و قەرەداغ و سلێمانی، ئەمە ڕەنگی لە بەرهەمی شیعری داوەتەوە. شاعیر هۆگری نیشتمانی بچووکی بووە، یا ماڵی بچووکی خاک و خۆڵ و هەموو شارەزوور و، ئەو جێیانەی کوردستان کە لە شیعریدا ناویان هاتووە بوون بەڕەمزی نیشتمانپەروەری شاعیر و لە قەوارەی کوردستان وێنەی ئەم نیشتمانپەروەرییە ڕەنگڕێژ بووە.

شیعری نالی تەنیا لە ڕووی جوانکارییەوە نرخی گران نییە، بەڵکو لە ڕووی کۆمەڵایەتیشەوە دەبێتە سەرچاوەیێکی گرنگ بۆ لێکۆڵینەوە لە ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی ناوچەی سلێمانی.

شاعیر لە ئەدەبی کراوە (ئیراییت، مەکشووف)دا پسپۆڕێکی گەورە بووە. خەونەکەی لەمەڕ مەستوورە دیار و ئاشکرایە، کەچی لە سەرانسەری دیوانیدا ئاوڕدانەوەی شاعیر زۆرە بۆ لای ئەم جۆرە مەبەسەی شیعر، بەڵام بەشێوازێکی سیمبۆلی پڕ لە تەمومژ و نادیاری بۆ مەسەلەکە چووە و دیارە هەموو کەسێک دەرکی پێ ناکا و ناتوانێ تەلیسمی جادووەکانی شاعیر بشکێنێ.

ئەم شاعیرە بەرزە هەندێ شیعری تا ئێستاش بەداخراوی ماونەتەوە، مشتومڕیان لەسەرە و بۆ کەس ساغ نەکراونەتەوە. ئەگەر کەسێک هەبێ بڵێ بەرهەمێکی داخراو ئەگەر کەس تێی نەگا سوودی چییە؟ وەرامی ئەم پرسیارە ئەوەیە، سوودی هەیە، چونکە یەکێکی وەکو نالی شیعرێک ناڵێ بێ مانا بێ. ئەمە لەلاییێک، لە لاییێکی دیکەوە شاعیر نەوەکانی پاش خۆی تاقی دەکاتەوە، شیعری قورس و داخراو و مانا تەماوییان بۆ دادەنێ، بۆ ئەوەی بیر بکەنەوە. بێ گومان بیرکردنەوە لە شتی قورسدا دەبێ، لە شتی ئاساندا نابێ، بەبیرکردنەوە مرۆڤ پێش دەکەوێ. لەبەر ئەوەیە نالی بەئانقەست شیعری قورسی وتووە. هەندێ جاریش بێ گومان هەڵەی نووسین لە شیعری نالیدا بۆتە هۆی قورسی شیعرەکان، ئەمە لە دەسنووسە زۆرەکانی دیوانی شیعریدا دەردەکەوێ کە لە هەموو شتێکدا وەک یەک نین.

شیعری نالی وەک گێتیی دڵداری و فەلسەفە و سۆفیزم وایە، ئەگەر بمانەوێ لە هەموو کون و کەلەبەرێکی ئەم دیاردە گیانی و مەتریالییانە بگەین ڕەنگە ئەو ڕەونەقەیان نەمێنێ.

هەرچۆنێ بێ، خدری کوڕی ئەحمەد شاوەیسی ئالی بەگی مکاییلی شارەزووری ناسراو بە(نالی) یەکێکە لە گەورە شاعیرانی ئەدەبی میللەتی کورد کە شانازی بەتەمەنی هەزار ساڵەیەوە دەکرێ. خاک و خۆڵ و قەرەداغ و سلێمانی و شارەزوور و هەموو کوردستان پێی خەنی دەبن.